

Подсекция «История отечественного государства и права»

Эволюция юридического обеспечения защиты прав потребителей в России

Булнина С.Г.

старший преподаватель кафедры государственно-правовых дисциплин, кандидат юридических наук,

Международный университет природы, общества и человека «Дубна»,

Дубна, Московская обл.

E-mail: bunina@lanpolis.ru

В современных условиях совершенствование юридических средств и форм защиты прав потребителей выступает одним из приоритетных направлений деятельности российского государства. Это связано с тем, что переход к рыночной экономике, основанной на свободе предпринимательства, повлек за собой рост количества товаропроизводителей, исполнителей различных услуг. В таких условиях взаимоотношения потребителей и предпринимателей должны выйти на новую ступень своего развития, характеризующуюся удовлетворением потребностей населения в высоком качестве товаров, работ и услуг.

Кроме того, нарастающий мировой экономический кризис ставит проблему гарантированности основных прав российских потребителей еще более остро.

В тоже время при поисках новых путей совершенствования потребительского законодательства необходимо учитывать имеющийся, многовековой, позитивный опыт осуществления перемен и реформ в сфере защиты прав потребителей в России.

Потребительские отношения в России имеют давнюю историю, и для решения существующих теоретических и практических проблем необходимо обратиться к опыту юридического обеспечения защиты прав потребителей, т.е. исследовать проблему в историко-правовом аспекте.

Возникновение и развитие законодательства, направленного на защиту прав потребителей, было обусловлено:

-природой потребительских отношений (общественная значимость, множественность связей, экономическое неравенство субъектов);

-динамикой товарно-денежных отношений, функционированием плановой и рыночной экономик;

-правосознанием российских потребителей, формирующимся в ограниченных рамках потребительского рынка.

Рассматривая эволюцию потребительского законодательства на различных этапах развития российской государственности, выяснено, что совершенствование института защиты прав потребителей сопровождалось изменением внутреннего содержания системы права, что привело к объединению однородных норм в потребительское право. Исследование трудов российских ученых (в частности, Шершеневича, Мейера, Победоносцева, Владимирского-Буданова) позволяет сделать вывод, что проблема защиты прав потребителей в русской правовой мысли уходит своими корнями в разработку основ договоров купли-продажи, оказания услуг, выполнения работ, а также анализ торговой деятельности в целом. Лишь в конце XX в., в ответ на злоупотребления со стороны профессиональных участников рыночных отношений, появляются концепции защиты прав потребителей как уязвимой

категории лиц.

В процессе эволюции отечественного законодательства сформировалась устойчивая закономерность нарушения баланса между правами потребителей и продавцов в пользу последних. На рубеже XX-XXI вв. появляется тенденция ориентации законодателя на поиск и сохранение разумного соотношения правовых статусов потребителей, продавцов, производителей, изготовителей. Право потребителя на надлежащее качество товара, впервые закрепленное Русской Правдой, трансформировалось в сторону расширения возможностей потребителя в случае продажи ему товаров ненадлежащего качества. Ярким свидетельством такого расширения являются некоторые положения указов Правительствующего сената. Начиная со второй половины XX в., законодатель вводит дифференцированный подход к определению правомочий потребителя, зависящий от вида товара, его потребительских свойств, времени и способа приобретения.

Юридическая ответственность за нарушение прав потребителей изначально выполняла восстановительную функцию о чем свидетельствуют нормы Русской Правды, Псковской судной грамоты и была направлена на обеспечение надлежащего исполнения обязательств. В дальнейшем, со второй половины XIX в., проявляется компенсационная функция юридической ответственности путем введения института возмещения имущественного, а затем и морального вреда, причиненного потребителю. Первыми мерами обеспечения прав потребителей в отечественном законодательстве были уголовно-правовые санкции, закрепленные в Уставе Новгородского князя Всеволода 1136 г. В процессе эволюции юридической ответственности за нарушение прав потребителей были выработаны и закреплены действенные меры административно-правового и гражданско-правового характера, что послужило причиной декриминализации обмана потребителей.

Совершенствование системы правовых полномочий государственных органов эволюционировало от исполнения обязательств по защите прав потребителей в рамках общих функций контрольно-надзорных органов до создания органов специальной компетенции.

Позитивный опыт функционирования общественных объединений по защите прав потребителей позволяет признать совершенствование неюрисдикционной формы наиболее перспективным направлением развития юридического обеспечения защиты прав потребителей.

Литература

1. Русская Правда. Пространная редакция // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 1. — С. 64-129.
2. Устав святого князя Владимира, крестившего русскую землю, о церковных судах // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 1. — С. 148-162.
3. Устав великого князя Всеволода // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 1. — С. 249-261.
4. Псковская Судная Грамота // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1984. — Т. 1. — С. 321-386.
5. Судебник 1497 г. // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии :

- законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1985. — Т. 2. — С. 54-97.
6. Судебник 1550 г. // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1985. — Т. 2. — С. 97-173.
7. Соборное Уложение 1649 г. // Российское законодательство X-XX веков : тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1985. — Т. 3. — С. 83-442.
8. Новоторговый устав // Российское законодательство X-XX веков : Тексты и комментарии : законодательство Древней Руси. — В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1985. — Т. 3. — С. 116-146.

Национальный вопрос: его эволюция и влияние на развитие государственного устройства в России.

*Туманов Дмитрий Юрьевич, к.ю.н., доцент; Швец Валентина Васильевна, студентка
Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, филиал в
г. Набережные Челны, Россия
E-mail: tigr-fksu@mail.ru, ShvecV@yandex.ru*

Проблема регулирования межнациональных отношений в многонациональной России всегда была одной из сложнейших, поскольку оказалась неразрывно связанной с решением вопроса о территориальном устройстве. В настоящее время интерес к истории национально-государственной политики очень велик в связи с поиском исторической опоры и ориентиров для дальнейшего государственно-правового развития России. В связи с этим в данной работе уделено внимание изучению исторических этапов развития национально-государственного устройства России, выявлению исторических предпосылок современного состояния государственности и дальнейших тенденций ее развития. Представляется приемлемым понимание национального вопроса как основного элемента государственной национальной политики, определяющей деятельность государства, политических партий и объединений, общественных организаций и граждан, направленной на реализацию потребностей и интересов наций, этносов, народностей, национальных и этнических групп.

Национальное самоопределение является одной из основных составляющих в решении национального вопроса, в то же время практическая реализация права нации на самоопределение представляет собой сложную задачу из-за отсутствия не только общепринятого определения таких понятий, как «народ» и «право наций на самоопределение», но и проведения четкой грани между этим понятием и другими аналогичными понятиями, такими, как «меньшинства». Определение понятия «само», или «самостоятельность», несомненно, является центральной осью, вокруг которой вращаются все остальные проблемы, связанные с национальным самоопределением.

Марксизм-ленинизм рассматривает категорию «народ» как исторически изменяющуюся общность людей, включающую в себя трудящиеся массы, производителей материальных благ, а также классы и социальные группы, которые по своему объективному положению могут сообща решать прогрессивные задачи развития страны на том или ином этапе ее истории.

Следует определить и что такое нация. «Нация есть исторически сложившаяся устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры. Нация имеет право свободно определить свою судьбу. Она имеет право устроиться так, как ей угодно, не попирая, конечно, прав других наций. Нации имеют право устроиться по своему желанию, они имеют право сохранить любое свое национальное учреждение, и вредное, и полезное, - никто не имеет права насильственно вмешиваться в жизнь наций. Самоопределение – право народа а) быть свободным от иностранного управления и выбирать суверена, под властью которого он будет жить (внешнее самоопределение); б) право народа избрать свою собственную форму государственного устройства (внутреннее самоопределение); в) продолжительное согласие управляемого с данной формой представительного демократического управления.

Национальный вопрос неотделим от истории, ход которой позволяет глубже понять все сложности развития обозначенного вопроса и его влияние на государственное устройство России. Хотелось бы отметить, что с самого момента возникновения Русское государство никогда не было моноэтническим. Уже в период формирования единого централизованного государства в его составе находились нерусские народы, не имевшие в эпоху феодализма своей собственной государственности. Помимо нерусских народов к России были присоединены со временем иные национальные регионы (Украина, Молдавия, Прибалтика). Причем они представляли собой эволюционирующие территории с различным правовым статусом.

К XIX в. скрытая национальная политика в отношении нерусских народов и регионов приобрела свою правовую форму и эволюционировала в политику «русификации». В Российской империи самодержавие рассматривало вновь присоединяемые территории как естественное продолжение России, распространяя на них законодательство и права населения империи.

Основная идея национально-государственной политики в форме ассимиляции породила в дальнейшем национальные движения, выступавшие за свою территориальную и даже политическую обособленность. Эти движения были умело использованы в условиях Февральской, а затем и Октябрьской революции. Но нам представляется, что на первый план тогда вышла необходимость искать новые способы сохранения контроля над подвластными территориями в период глубокого кризиса, осложнившегося, появлением таких национально-политических и правовых категорий как «право наций на самоопределение» и «национальный вопрос».

Наиболее сложным для большевиков оказался вопрос о праве наций на самоопределение. Проблема состояла в том, что, хотя это право признавалось всеми, имели место значительные разногласия на предмет того, кто наделен этим правом и в чем оно, собственно, состоит. Совершенный в октябре 1917г. государственный переворот положил начало коренным изменениям в государственном и общественном устройстве России. Большевики соединили территориальный и национальный признаки, выработав единый национально-территориальный принцип в разрешении национального вопроса и государственного устройства. Использование национального фактора в качестве основополагающего при региональном структурировании страны несло в себе опасность сепаратизма и межнациональной напряженности. Выведение реальной системы управления регионами за рамки конституционно-правового поля (наличие двух параллельных систем

осуществления региональной власти: декларируемого Конституцией федерализма и реального партийного унитаризма) создавало предпосылки для распада в дальнейшем Советского Союза и дезинтеграции некогда единого политико-социального пространства.

Таким образом, в решении национального вопроса особую роль играет форма государственного устройства как способ национально-государственной организации распределения государственной власти и взаимоотношений между ее субъектами. Федерализм не является универсальной технологией решения национального вопроса многонационального государства. Страны, культивирующие данную политико-правовую модель, далеко не всегда исходят из признания решения национального вопроса в качестве приоритетной задачи. Особенности российского федерализма, заключающиеся в реализации национальной автономии и самоопределения наций посредством наделения субъектов федерации государственными функциями, состоят именно в том, что он изначально был сориентирован на признании национального вопроса в качестве ведущего фактора политики. Подобная модель федерализма является уникальной и не имеет прямых аналогов в международной политико-правовой практике.

Литература.

1. Бжеников Р.Р. (2006) Национальный вопрос в России: институционально-правовой анализ, Ростов-на-Дону.
2. Воронов С.Н. (2004) Поиск формы государственного устройства России в правовой политике Временного правительства (март-ноябрь 1917 г.) // Правоведение, № 6.
3. Греган Сидней. (1993) Что такое «самоопределение народов»? // Правоведение, № 5.
4. Чистяков О.И. (2006) Проблемы организации государственного единства в истории дореволюционной России // Вестник Московского университета, № 4.

Зміст

Замість вступу. Кальник до козацької доби	5
Розділ 1. Історіографія й джерела	18
Розділ 2. Козацький Кальник в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.)	29
Розділ 3. Кальницький полк після Б. Хмельницького	44
Післямова	75
Додатки	77
а) План м. Кальника 90-х рр. XIX ст.	
б) План Кальницького замку, склав В.Б. Антонович	78
в) Список, куди були здані археологічні знахідки,	

знайдені біля Кальника у 1891 р.	79
г) Курінь Івана Богуна	80
д) Мапа “Адміністративний поділ України 1648–1654 рр.”, складеної І. П. Крип’якевичем	81
е) Лист Кальницького полковника Василя Варениці	82
ж) Список наукових праць авторів про Кальник	83
з) Біографії авторів	85
і) Лист Г. Єнні до В. Б. Антоновича (див. с. 23, посилання)	

Замість вступу. Кальник докозацької доби

Історія становлення й розвитку сучасного села, а в ті роки міста Кальник сягає сивої давнини. Воно виникло на берегах маленької річечки Кальнички, притоки р. Собу, яка, в свою чергу, впадає у Південний Буг. Перші поселення на території села виникли у північно-західній частині за незапам’ятних часів, приблизно у 6–4 тис. до н. е. Це були часи неоліту, коли первісна людина, продовжуючи займатися збиральництвом і мисливством, переходить до примітивного землеробства.

“За валом”, на правому березі річечки Шабелянки, яка протікає по кальницьких землях, також впадає в р. Соб, археологи відкрили стародавнє поселення мідно-кам’яного віку (енеоліту), яке віднесли до Трипільської культури. Воно займало площу близько 3-х тис. кв. м. Тут є залишки випаленої глиняної долівки, яку П. І. Хавлюк відносить до шматочків цегли. Радянськими дослідниками П. І. Хавлюком та І. В. Пилипчуком було знайдено біля села кремнієві ножі й сокира, рештки глиняного посуду, прикраси у вигляді поясків та гребінцевого згладжування.

Згодом первісна людина залишила кальницькі землі. Тільки в кінці 3 – на початку 2-го тис. до н. е. тут знову з’являються поселення людей. Залишки матеріальної культури, зокрема: зернотерки, грузила, відтяжки від примітивного верстата, сокири з отвором для держака відтворюють більш високий рівень життя, ніж це було в попередній період.

Наступний етап розвитку цих земель пов’язують з людьми білогородівської культури. З початку VIII ст. до н. е. в Присобські землі прийшли кочові племена, залишивши по собі кургани біля Кальника, с. Сороки, с. Паріївки, смт. Іллінців. Дослідники вважають, що це продукт життя й діяльності скіфських племен VII ст. до н. е. Сотні цих курганів розкопали археологи, інші розорали колгоспники. Свого часу кілька курганів розкопав видатний український історик, професор Імператорського університету Св. Володимира В. Б. Антонович. Його скрупульозні археологічні дослідження 1891 р. були описані у низці наукових розвідок. Складений ним план стародавнього Кальника (див. с. 77) започаткував наукове вивчення історії села. Йому ж належить заснування важливого напрямку – пропаганди наукових знань методом публікації історико-публіцистичного досліджень історії Кальника, зокрема кількох пам’яток старовини: місце полкового міста у Визвольних змаганнях 1648–1676 рр., міські фортифікаційні споруди, які частково зберіг час, та скіфський період в історії села.

Спочатку В. Б. Антонович у “Матеріалах для історико-географічного словника”

нарахував біля села 20 курганів, а пізніше в аналітичній розвідці – 27 “більших” курганів. Сучасні дослідники в районі Кальника, Сороки, Іллінців нараховують близько 30–40 скіфських могил, а автор нарису про Кальник, опублікованого в історії міст і сіл Вінницької області, повертаючись до думки дореволюційного історика, написав, що біля городища є 20 курганів. Це скіфський герос – місце поховання скіфських предків. Найбільші з них Непромаха, Пракседа, Перепелиця, Сорока. Едвард Руликовський, автор однієї з перших розвідок про с. Кальник, опублікованої у всесвітньо відомому багатотомному польському словнику, замість Перепелиці називає іншу могилу – “Ассаули”.

По кальницькій землі проносилися не тільки скіфи. Пlundрували її не один раз вогнем й мечем татаро-монголи й кримські татари, грабували литовські й польські пани та підпанки. Загарбували її також свої доморошені паночки, які через засилля католицизму в Речі Посполитій приймали цю віру, забуваючи віру своїх батьків, тільки б утриматися на політичному олімпі влади.

Вперше в історичних документах Кальник згадується у 1448 р. На Віленському сеймі 19 лютого цього року польський король і Великий князь Литовський Казимир Великий передав цей населений пункт якомусь боярину “А Шелибору Колникъ, а Шанъдырєв, а Куничное”. Сучасний публіцист Віктор Мельник називає іншу дату першої згадки села в документах – 1460 р., не підтверджуючи її джерелами, а посилаючись на авторитетність думки знаного дослідника В. В. Мацька. Існує ще одна думка краєзнавця з м. Гайсина Геннадія Таченка про першу документальну згадку Кальника в історичних джерелах у 1362 р. У розмові з нами він твердив, що після перемоги Литовського князя Ольгерда над військами Кутлобуга, Хачибєя і Дмитра на берегах р. Синюхи ці землі отримали брати Коріятовичі – Юрій, Олександр, Федір і Костянтин. Їм належали, зокрема міста Брацлав, Соколиць, Вінниця (Винниця) і Кальник. Зазначимо, що посилання на працю Григор’єва-Нашого є помилковим, оскільки про Кальника там не згадують.

В кінці XVI ст. згідно люстрацій у всіх шести українських повітах, що були в складі Литви було лише 206 сіл, у яких селянських дворів було 1088, в яких проживало 5440 душ (з них 145 приходилося на замкові села). Ці цифри можемо збільшити, але не більше, як у два рази. У Польській Україні картина з населенням була не кращою. У 1565–1566 рр. нараховувалося біля 400 замкових і приватних сіл, а в них проживало 9520 душ обох статей, з яких $\frac{1}{3}$ належала до замкових селян.

Складною була соціальна структура громадянського суспільства, яке ділилося на кілька станів. До панівного належали представники феодального суспільства: князі, земляни (шляхта), бояри (служилий військово-землевласницький прошарок), священницький клір. До іншого, найбільш кількісного й оподаткованого населення – селяни королівські (державні, або замкові) і приватні, які належали світським і духовним особам. Окремим, третім станом, який інтенсивно विकристалізовувався у суспільстві в ці роки були міщани, які у свою чергу ділилися на державних, приватних та гостей.

Спочатку всі вони несли повинності щодо держави: від будівництва укріплень до військових походів. Поступово більшість повинностей перекладаються на плечі другого й третього стану. Їхні повинності склалися із поборів і примусових відробітків: а) подимне по 2 гроші з господаря, податок по 2 гроші на утримання пушкарів, а пізніше на утримання замка, всі поселяни платили стацію – 3 тритинника вівса, 8 тритинників жита, 2 курки, м’ясо, сир, хліб, відповідно до установленої міри, прядиво по 10 жменей. Селяни на користь власників: приватних осіб чи корони (держави) вносили податок (поляховщину) з кожного окремого господарства – 4 тритинника пшениці, 19 вівса, 2 курки, 20 яєць. За користування

землею, згідно розміру та якості земельної ділянки платили чинш. Всякий, хто мав господарство платили “свинячу й баранячу” данину: від 20 баранів і 20 свеней по 1 голові. Селяни, які мали пасіки платили й “бджолину данину” (1-й рік десяту частину бджіл), а також на 2-й рік поволощную данину – 1 бика або яловицю.

Міщани виконували повинності на користь держави та всієї міської громади. Серед них: облаштування й ремонт замку “всі міщани і бояри зобов’язанні виконувати”, вони ж наймали сторожів для острогу та сторожів на полі, утримуючи їх у складчину, брали участь у військових походах, очолюваних старостами “кінно й зі зброєю”. Головною повинністю міщан була підводна (колядка) і підвіз сіна. Громада мала право володіти землями навколо міста, користуватися уходами й ловлями.

Міста, які не мали магдебургзького права спочатку вибирали загальне для всіх общине самоуправління: війта та інших членів правління. Після люстрації 1545 р., на вимогу панства, буде запроваджена роздільна влада. Власники скаржилися чиновникам, які проводили люстрацію, що своєвольні коронні міщани негативно впливають на приватних міщан, а тому просили запровадити владу свого пана. Серед міщанства поступово виділяється три групи: вільні міщани, міщани, що залишилися під замковим присудом та міщани приватні – світських та духовних феодалів. Поки що встановити не вдалося, які органи управління існували в Кальнику.

В Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігаються Актові книги з XVI по XVIII ст. у яких є документи з Вінницького і Луцького гродських судів та Луцького повітового суду, зокрема про борги, про підданих, вбивства, судові справи, заруки, побори та податки, справи про міщан, наїзди та грабунки маєтків, а також справи, що стосуються окремих знатних родів – кн. Корецьких, Чарторійських, Четвертинських та Курцевичів. У фонді № 25 “Луцького гродського суду” є документи, які стосуються судової тяганини між членами роду Янчинських та їх з кн. Ганною Корецькою за кальницькі маєтності з кінця XVI – початку XVII ст.. Такі ж документи про судові позови цих же панів та їх отприсків зберігаються у справах фонду № 26 “Луцького повітового суду” та у фонді № 28 “Вінницького гродського суду” прохання Марини Василівної Янчинської та її синів Петра та Івана Гавриловичів Яковицьких до суду про надання Борису Івановичу Сові права захищати їхні маєтності у Кальнику.

Професор Микола Крикун і Олексій Піддубняк віднайшли подібні матеріали про кальницькі землі, позови за них у Відділі рукопису Львівської національної бібліотеки НАН України, зокрема декрет коронного трибунала у справі за скаргою вінницького земського суду Семена Ободенського про привласнення його частини маєтку Кальника Ганною Ходкевичівною (кн. Корецькою) від 24 квітня 1602 та 11 травня 1606 років.

Сподіваємося, що це не всі матеріали щодо Кальника, багато з них ще чекають свого дослідника. Необхідно наполегливо продовжити вивчення Акткових книг і результати не забаряться. Про це переконливо свідчать опубліковані матеріали львівських вчених М. Крикуна та О. Піддубняка у збірнику документів, присвячених Брацлавському воєводству.

В другій половині XVI – на початку XVII ст. Кальник входив до складу Брацлавського воєводства, в його державних і судових органах відклалася низка документів, частина яких була опублікована у спеціальному збірнику. В ньому вміщені усі виявлені на сьогодні матеріали Брацлавського воєводства від його створення у 1566 р. і до смерті брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського у 1606 р., з архіву якого походить більшість (240) публікованих документів. Із 496 документів і актів 488 видані на основі рукописів,

причому лише 41 із них були опублікованими раніше: оригінальними є 320, тогочасними засвідченими і незасвідченими копіями – відповідно 125 і 51; 437 писані діловодною давньоукраїнською мовою, 54 – польською (здебільшого переклади з давньоукраїнської мови). З діяльністю канцелярій гродських і земських судів воєводства пов'язано 210, та 147 документів, канцелярії Руської (Волинської) метрики. У цьому збірнику є 12 документів про Кальник, які використовуються у цій монографії вперше, лише один із них написаний польською мовою. Вони проливають світло на важливий соціальний аспект – судову боротьбу власників Кальника за маєтності, якими вони володіли тут.

В 70-х роках XVI ст. Кальником, Цибулевим, Хринівкою “й іншими селами” володіли Марина і Богдан Єнчинські, після смерті їх батька Василя Єнчинського. Марина Іванівна була замужем за Гаврилом Яковицьким і не проживала в цих маєтностях, а мешкала у Володимирі на Волині. Напевне, її долею маєтків управляв керуючий, який не був здатний організувати належний захист її “отчини й дідизни” від “обопільних сусідських кривд і збитків немалих у різних речах і пожитків моїх”. Марина Василівна та її сини Іван і Петро Гавриловичі Яковицькі 30 жовтня 1571 р. звернулися до Володимирського гродського підстарости Михайла Павловича з проханням передати в опіку їхні маєтності її приятелю підстарості Вінницькому Борису Івановичу Сові “з усіма платами, прибутками і пожитками моїми, що на мене і на синів моїх з тих маєтностей з частини моєї приходять”. Він маючи можливість і силу боронити її маєтності міг забезпечити їх існування.

За дев'ять років, які минули після попереднього звернення до гродського суду Марини Янчинської відбулися суттєві зміни в роду власників села Кальника. Брат Марини Богдан Васильович, мабуть помер і в соціальну діяльність включився його син Іван Богданович та молодший його брат Ярош. Тай у самої Марини відбулися зміни. Вона, мабуть, була одружена другим браком за, якимось Байбузою. У них був син Григорій, який займав посаду писаря брацлавського гродського уряду. Ось між двоюрідними братами на початку 80-х років цього ж століття з новою силою розгорілося бажання розв'язати “гордієвій вузол” – остаточно розділити кальницькі маєтності між сім'ями.

Івану і Ярошу Янчинським необхідно було владнати виплату батькового боргу, щоб приступити до законного розподілу майна. 10 лютого 1580 року Іван Богданович Янчинський розповів усно й надав листа князю Федору Кунцевичу у відсутності у Володимирі підстарости володимирського Олександра Кунцевича, який прийняв його й записав до книги гродської. Розпочався розгляд судової справи. У листі Іван Богданович Янчинський просив “оголосити тим кому потрібно знати”, що його небіжчик батько Богдан Янчинський ще будучи живим взяв у борг 20 кіп злотих литовських у своєї сестри Марини Байбузової, заставив їй “все, з полями, з сіножатями, з дубравами, з пущами, з ловів, з бобровими гонами, ставами, ставищами” надавши їй право ними користуватися. Ці гроші він відав Григорію Байбузі.

Маючи потребу в грошах він власноручно зайняв у нього ще сто кіп литовських злотих, які розділив з своїм рідним братом Ярошем під заставу маєтностей в Кальнику, Цибульові, Паріївці і Скоморошків. Гроші були витрачені, а щоб їх повернути Іван Богданович радив своєму рідному братові, не чекаючи його долі, розплатитися з Григорієм Байбузовим. Розуміючи, що повернути борг він зараз не зуміє прохає перенести цей борг, вразі свого одруження, або смерті на його спадкоємців. Він застерігав їх, що повернення частки маєтностей в Кальнику йому, або його спадкоємцям можливе тільки по виплаті боргу і тих збитків, які пред'явить Григорій Байбуза. Цей лист, написаний 29 лютого 1580 р. власноручно Іваном Богдановичем засвідчили “Богдан Костюшкович Хоболтовський, суддя

земський повіту Володимирського, пан Петро Костюшкович Хоболтовський і пан Давид Михайлович Яковицький”.

З документів 90-х років XVI ст. виявляється, що Кальником володіли чотири власника. Це діти і внуки Василя Янчинського: Маринія, Богдан, Андріяс, а ім'я четвертого, поки, що не встановили. Син Марини Григорій Байбуза був писарем брацлавського гродського уряду, а пізніше писар вінницького гродського уряду. Інші внуки Василя залишалися звичайними власниками маєтків.

1 січня 1599 р. у с. Кустичах Федора Андріясівна Янчинська і її чоловік Михайло Кустицький внесли до Вінницького земського суду протест про несправедливий позов брацлавського воєводи і кременецького старости князя Януша Збараського до її брата Яроша Янчинського за те, що він немовби не подав до цього суду записів і різних документів про продаж четвертої частини Кальника, Паріївки, Цибульова і Скоморошків. 12 січня цього року ця апеляцію прийняв вінницький земський суд до розгляду.

Суд у складі судді Семена Ободенського, підсудді Михайла Ласки і судового урядника виявив, що у 1592 р. Ярош Янчинський продав свою четверту частину кальницький маєтностей своїй рідній сестрі Олександрі Богданівні (прізвище чоловіка – Плоський) за 2000 кіп литовських грошів у вічне користування “з дворами, з будівлями двірськими і селищами, з підданими тяглими, огородниками і з під сусідками, з боярами, з чиншовиками, даниною і подачками всякими і кожною землею, ораною і неораною, з полями, сіножатями, з огородами, з виноградниками, з садами, дубравами, запустями, з борами, з гаями, з ловами, з лісами і з форостом зарослим, з ріками, з гонами бобровими, з річками, з криницями, з болотами, з ставами, озерами і сажалками, з млинами і з висилками...”.

“Любима сестра” Яроша Олександра Павлова - Плоська додавши куплену в нього четверту частину Кальника і маючи власну четвертину стала володіти половиною кальницький маєтностей.

15 січня 1599 р. від імені короля Сигізмунда III Луцький земський суд викликав на слухання Яроша Янчинського, за те що він продавши свою частку маєтностей Кальника не подав відповідних документів до цієї установи. Суддею було призначено Федора Чаплина Шпановського, підсуддею Івана Хренницького і урядників судових луцького земського суду. На судовому процесі Ярош Янчинський визнав, що позов є справедливим. Суд вирішив, щоб він вніс документи про продаж Кальника в книги суду і заплатив своїй сестрі Олександрі 14 гривень “шкод” (збитків). ”А як пан Янчинський двою чотирнадцять гривень вини зараз нам суду, і стороні заплатив і лист на продажу, перед нами поклавши до книги добровільно признавши і усвідомив, і записати дав”.

22 січня цього ж року подібний запис у луцьку земську книгу вписав і Андрій Іванович Янчинський про те, що він продав своїй двоюрідній сестрі Олександрі Богданівні Павловій - Плоській (Янчинській) за 2000 кіп литовських грошей свою частину маєтностей у Кальнику. Цей документ засвідчили Іван Чаплин Шпановський, каштелян київський, Федір Чаплин, суддя луцького земського суду, Хвилин Бокій Печихвостський.

Був розв'язаний конфлікт між вінницьким гродським писарем Григорієм Байбузою та його братом Ярошем Янчинським. Останній, як свідчить лист першого до суду повернув йому за себе й Івана Янчинського заставну суму грошей за землю. Ярош Янчинський вступив у права власника своєю частиною кальницький маєтностей, що відкрило йому можливість вільно нею розпоряджатися, у тому числі й продавати. Цим правом він скористався у повному обсязі.

Судові позови у роду Янчинських продовжувалися й на початку XVII ст. 24 квітня 1602 р. суддя Брацлавського земського суду подав скаргу на князя Яхима Корецького і його дружину Анну, з роду Ходкевичів, за те, що їх піддані витіснили його з володінь третьою частиною Кальника, за знищення двох стовпів із закликами поселяться тут бажаним на слободі.

22 квітня 1605 р. у Вінниці Семен Ободенський знову подав скаргу на княгиню Анну Корецьку, що вона не повернула йому захоплену ще п'ять років тому одну третину маєтностей Кальника. 8 червня 1605 р. Вінницький земський суд у складі судделегата Олекси Дяківського і "підсудді" Михайла Ласки виявили, що княгиня і її чоловік Яхим силою заволоділи його частиною села, чим завдають великої шкоди, не відновили зазивний стовп з оголошенням про можливість заселення вільних земель. Суд зазвав княгиню для "поділу в тому помістю Кальнику і шкоди минулі" повернути.

На "грунтах Кальницьких, в урочищі, прозваному Дідовкою" шляхетний пан Федір Шандировський "наїхав" на підкоморія і королівського секретаря Лавріна Пісочинського. Останній 27 березня 1604 р. подав до Вінницького гродського суду позов, в якому скаржився, що, коли його підданий жорницький Ясько Даниленко їхав 5 січня цього року у господарських справах на нього "безпричинно" напали і пограбували його статок "у нього коня, масті пегої, який коштує кіп двадцять грошів литовських, сані й інші сані, які приводив, і з хомутом і з другим, все то коштувало копу гріш литовських; на тих санях тоді було четверть житньої муки, куплену за золотий плоский, і пшона четверть за пів копи грошів, хлібин п'ять, кожна хлібина коштувала по грошу, полот (?) солонини, яка коштувала сорок грошів литовських, свиняче сало, вартувало пів копи грошів литовських, двоє свиних поребр, кожне з яких коштувало по три гроші, солі сто сирців, купленою за чотири гроші, ложник новий, коштував трьох золотих польських, рядно, коштувало копи грошей, сокиру, куплену за п'ятнадцять грошів. То все, що вище перераховане, в. м., пан Шандировський, пограбувавши, до дому свого, села Тростянця, припровадив і на свій пожиток привласнив..."

Інший прикладів шляхетського свавілля розкриває декрет Вінницького гродського суду від 23 вересня 1605 р. у справі скарги Романа, Олександра, Настасії і Марушки Кустицьких – синів і дочок Федори Андріївни Кустицької (Янчинської) про загарбання у їхній частині Кальницького маєтку 100 вепрів, Адамом Богуфалом, довіреною особою князя Корецького.

28 січня 1606 р. Олександр Янчинський перед намісником підстарости Луцького Султаном Васьковичем у Луцькому гродському судді розповів, що домовившись з княгинєю Анною Корецькою (Ходкевич) про виділення його частин кальницький маєтностей. Для остаточного вирішення цього питання його запросили приїхати до Корця. Підчас розмови з чоловіком княгині виявилось, що він не знає про домовленість княгині й Олександра про доцільність розв'язати це спірне питання і відмовився задовольнити вимогу Олександра Янчинського.

Ще одну спробу вирішити судову тяганину про спадок у травні 1606 р. зробив Семен Ободенський у Вінницькому земському суді подавши скаргу на незаконне володіння більшою частиною кальницького маєтку княгинєю Анною Корецькою. Суд у складі депутатів головного трибуналу з усіх воєводств Корони Польської відхилив його позов, вважаючи, що він не врахував інтересів інших співвласників цього маєтку: Адама Ханського, Михайла Селянського, Яроша Чернявського, Івана, Андрія і Фрідріха Підгороденських, Яна Підгороденського – онука Анни Сукгоцької, Григора, Михайла, Лазаря, Яроша, Яна Тура.

Судові позови Янчинських один до одного, як і подібна тяганина з княгинєю Анною

Корецькою є яскравим свідченням шляхетського свавілля, володарювання принципу сили, боротьби за українську землю. Показова шляхетність земельних феодалів зникала, як тільки у їхніх стосунках виникав особистий інтерес. Часто широко вживалися насильницькі озброєні напади шляхтича на свого сусіда, захоплення його статків, зневага до діяльності окремої особистості феодального суспільства.

З початку XVI ст. Кальником володіли волинські Янчинські. Один із них, Івашко, залишив свої маєтності дочці Марині, яку ще називали “Кальничанка”. Вона одружилася із своїм родичем Єжі Янчинським. У 1608 р. її син Олександр Янчинський продав свою частину Кальника княгині Анні Іоакімівні Корецькій з роду Ходкевичів, яка, вірогідно, відбудувала замок після його спустошення у 1613 р. Пізніше цю купчу будуть оскаржувати інші спадкоємці Марини “Кальничанки”, мотивуючи свою вимогу тим, що, коли відбувалася купівля-продаж цієї частини села, в роду Янчинських були малолітні діти. В такому разі закон забороняв відчуження маєтку.

Судове змагання трохи стихло, оскільки Кальник у 1612 р. був знищений кримськими татарами, і перетворився на “пусте урочище”. Нові власники відбудували містечко, і тоді ж княгинею Анною Корецькою, вірогідно, було відбудовано і укріплення. Пізніше вінницький суд “виділить справедливу частку кожному із спадкоємців”, але не визначить точних меж володінь, чим залишить підстави для подальших судових розглядів.

У 1629 р. місто складалося із двох частин – “Старий Кальник” належав Костянтину Волинському кн. Корецькому. Було у ньому димів (дворів) 650. Йому ж належав “Новий Кальник”, в якому було 504 димів. Правда, в опублікованих джерелах знайшлися інші, більш повні дані. Вони відміні від тих, що подав В. Б. Антонович. У “Тарифі подимної податі воєводства Брацлавського” за 1629 р. зафіксовано, що у Старому Кальнику проживало 654 душ, котрі платили його власнику Каштеляну Волинському князю Корецькому 327 злотих, а в Новому Кальнику в цей час проживало 504 душі, які сплачували тому ж власнику 252 злотих.

Вперше за цей рік ми віднайшли документальні матеріали, які висвітлюють соціально-економічні сторони розвитку Кальника у часи Розрухи. Невеликий фрагмент за 1664 р. зачіпає низку аспектів: козацький лад і князівська феодальна власність – є мало вивченим питанням. Як можна пояснити, що в козацькому місті, яке козаки оборонили від поляків феодал–поляк збирав податки на свою користь?

Можна зрозуміти, що політична та соціальна політика в місті залежала від позиції полковника, зокрема Кальницького, його політичної та військової орієнтації. Припускаємо, що це трапилося тоді, коли Кальницький полк підтримав Остапа Гоголя, котрий став наказним гетьманом Правобережної України під зверхністю польського короля.

Польські магнати, у тому числі княгиня Ізабелла Чарторийська з Корця, дружина воєводи Волинського будучи власницею кількох млинів на р. Соб в межах Старого й Нового Кальника, в яких було 100 її димів. Здаючи їх в оренду, збирала податки з них. Так, з одного млина, в якому було “три камені” брала “млинний податок” по 3 злотих, а з “козацького спільного” млина отримувала по “два злотих”, з трьох ступ їй платили по 1 злотому. Млином у два камені, яким користувалися селяни платили по 15 грошів. Княгиня володіла водяним млином у два камені, які приводилися до дії водою, що падала з гори. З тих, хто користувався ним княгиня отримувала по 1 злотому. Загальна сума млинового податку за 1664 р. складала “сто шістьдесят сім” злотих.

Сімнадцяте сторіччя – найжорстокіша сторінка в житті українського народу. Лихоліття

не обминуло й Кальник. Його руйнували дотла. Він, як сфінкс, відбудовувався, повертаючи собі славу волелюбного центру Поділля, а з середини сторіччя перетворюється на центр Кальницького полку. Коли сформувався Кальницький полк, достеменно невідомо. На початку Визвольної боротьби в Україні існувало шість реєстрових полків: Чигиринський з 3222 козаками, Білоцерківський з 2990, Черкаський з 2996, Канівський з 3167, Корсунський з 3477 і Переяславський – 2982. Більшість дослідників схиляється до думки, що Кальницький полк виник у травні–липні 1648 р., коли на Поділлі з'явився Максим Кривоніс із своїми сподвижниками. Полковники, осавули та козаки полку активні учасники найграндіозних битв визвольної боротьби на її початковому етапі та наступних років після смерті Богдана Хмельницького.

Кальник згадується також і в документах кінця XVIII ст. Після приєднання Правобережної України в результаті третього поділу Польщі тут у 1795 р. відбудеться перша ревізія населення. Кальник був у складі Липовецького повіту Брацлавської губернії. У Державному архіві Вінницької області зберігся двох аркушний документ – “ревізський список єврейського населення” містечка Кальника від 14 листопада 1795 р.

Наша історична розповідь про Кальницький полк – це розвінчання спотвореної суті верхівки сучасних “козаків-клоунів”, які за опереточно-павичевим одягом, коли на генеральський кашкет вільно приземлиться американський бекфаєр, а генеральські галіфе із червоними лампасами, запозиченими із уніформи російських задонських козаків кінця XIX – початку XX ст., а також маршальські та генеральські зірки радянського кшталту, про які українські козаки і не здогадувалися є ганебним, кричущим знущанням над пам'яттю героїчної вольниці запорожців, над їхніми простими, народними звичаями, над героїчною боротьбою за волю й національну незалежність українського народу. Бажання таких горькозаків примазатися до героїчної буденності українського козацтва, похизуватися буфонадною дією є нічим іншим, як гвалтом над важливою сторінкою історичного минулого України. Кому потрібні такі козаки, таке козацтво? Хіба що опереточними виставам.

Сучасне козацтво України на вересень 2008 р. нараховує понад 250 тис. осіб. До списків реєстрового козацтва у нашій Вітчизні внесено більше 80 тисяч. Серед них: генералів – 7 %, вищих старшин (майор–полковник) – 30 %, рядових (від рядового до капітана ?) – 63 %. Змінена структура реєстрового козацтва: Велика рада скликається один раз на рік (обирає гетьмана та старшину на п'ять років), створені генеральний штаб, адміністрація гетьмана, округи (охоплюють кілька сучасних областей України), районні і місцеві осередки. Реєстрове козацтво займається виховною, меценатською та виробничо-комерційною діяльністю.

Неперевершеним прикладом діяльності сучасного козацтва є відновлений Кальницький полк, очолюваний кальницьким полковником Михайлом Банітом. Козацький стрій, виховна робота серед козаків і особливо серед молодого підростаючого козацтва, співпраця з військовим комісаріатом для підготовки майбутніх захисників Вітчизни. Відсутність показухи, повсякчасна наполеглива й важка праця є запорукою того, що всі козачата Іллінецького району, котрі пройдуть вишкіл в полку будуть пам'ятати, хто вони, чийх батьків діти, кого потрібно любити й шанувати, для чого вони живуть на цьому світі.

Ця праця покликана застерегти також тих, хто поспішає із нічого “спекти” науково-популярне дослідження, використавши назву-бренд “Кальницький полк”. Таким дослідникам нам хочеться нагадати віршик Платона Воронька для дітей “Кіт не знав”, в якому розповідається про kota, який швиденько зготував із снігу пиріжок, якого не зумів спекти, оскільки останній розтанув. Історія міста Кальника, його полку важлива й складна історична проблема, яку гвардійським кінним наскоком розв'язати неможливо. Потрібні роки

наполегливої праці над архівними та літературними джерелами, які зберігаються, як це не парадоксально, в архівах Російської Федерації та Польщі. До одних не дойдеш, а інших не прочитаєш, не знаючи мови.

Ті опубліковані документи, які зберігаються в українських книгозбірнях є дещицею, мізером, і не дозволять детально й ґрунтовно вивчити цю тему. Наше завдання полягає в тому, щоб виявити й систематизувати наявні джерела й літературу та спробувати, використовуючи літописний метод написання праці за роками показати становлення, розвиток й зникнення Кальницького полку, а з ним і занепаду міста Кальника – центру української волі й свободи, перетворення його в феодалне рангове помістя. Нам про це повідають література та друковані джерела.

Розділ I

Історіографія й джерела

Козацька революція середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького відзначає в цьому році 360-річчя її початку. Традиційно в ювілейні дні підвищується інтерес науковців, як і всієї громадськості нашої Вітчизни до цієї події так і до окремих її складових. Місто Кальник, як полковий центр однойменного козацького полку заслуговує того, щоб про нього розповісти більше й детальніше – окресливши його справжнє місце у вирі тих декількох десятків складних буремних років, котрі перевернули світосприйняття про Україну, про боротьбу її народу за національне, соціальне й політичне визволення.

Документальна основа дослідження цього питання є, з одного боку, немовби-то достатньою, а з іншого – фрагментарною, розпорошеною по багатьох солідних документальних збірниках матеріалів, більшість яких є раритетною цінністю. Шану викликає інформація про Кальник та його полковників, опублікована на сторінках таких широко відомих збірок, як “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией”, “Архив Юго-Западной России“ та спеціальних документальних виданнях.

Важливі опубліковані документи про козацький Кальник знаходяться у багатотомному збірнику документів часів Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького та його продовжувачів часів Руїни під загальною назвою “Акти...”. За своїм значенням, змістом і подієвою насиченістю вони фрагментарно розкривають місце кальницького полку і його осідку в цих подіях, діяльність конкретних полковників на тому чи іншому відтинку боротьби.

Виокремлення вимагає надзвичайно важливий документ про кальницький полк перевиданий у середині 90-х років минулого століття. В ньому подані прізвища, прізвиська, імена його козаків, які попали у “Реєстр”, складений у 1649 р., після Зборівської угоди між Б. Хмельницьким і королем Яном Казимиром.

Є два друкованих видання цього документу. Один опублікований у дореволюційний час відомим російським дослідником О. М. Бодяньським, із збереженням характерних рис його складання, у тому числі: мови, правопису і тих пропусків, що були в оригіналі. Сучасне видання більш стилізоване, наближене до української літературної мови, заповнено пропуски, подано коментарі. Цінність його тексту у порівнянні з попередніми списками в тім,

що тут прізвища написані наближено до сучасної української мови. Оригінал Реєстру зберігається в Російському архіві давніх актів у Москві (ф. 196, оп. 1, спр. 1691, арк. 1–449).

В 1655–1656 рр. склалися списки полків, у яких визначалися міста й села, де вони розміщувалися. “Дійсний член Імператорського товариства історії та старожитностей Російських при Московському університеті” С. А. Белокуров відшукав в архіві “безрічний” перелік “Черкаських полків” й опублікував його. Він зробив його атрибуцію, наголосивши на тому, що цей список був складений саме в ці роки, оскільки “Іван Богун полковник Вінницький згадується з квітня 1654 р. і не пізніше 1656 р., коли в цьому році помер Ніжинський полковник”.

Шанобливого й обережного ставлення вимагають літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки, в яких фрагментарно згадується про м. Кальник, військові події, які відбувалися біля нього та у ньому, кальницьких полковників, протистояння ворогуючих сторін тощо. Особливою увагою користувалася військова діяльність кальницького полковника Івана Богуна, зокрема літописець звертає увагу на його участь, як наказного гетьмана Правобережжя в осаді м. Глухова у 1664 р., та на його трагічну смерть. Літопис Величка сконцентрував на своїх сторінках матеріали про кальницьких полковників Івана Богуна, Івана Федоренка, Івана Сірка, Івана Вертелицького, Остапа Гоголя, аналізується їх військовий хист, розкривається їх діяльність.

Літопис Самовидця – один з найперших творів про визвольну національно-соціальну війну українського народу середини XVII ст. та часів Руїни. За оцінкою українського історика XIX ст. Миколи Костомарова, він є найбільш об’єктивним та повним з подібних джерел, оскільки писався сучасником цих подій. Літопис опрацювали відомі українські вчені Пантелеймон Куліш та Олександр Бодяньський, який й опублікував його в 1846 р. В літописі Самовидця згадується й “Калишський” (читай кальницький) полк.

Описові факти про Кальницький полк, його полковників, зокрема Івана Богуна, Остапа Гоголя є в компілятивній, але самостійній і найяскравішій “літературній пам’ятці” початку XVIII ст. “Літопису Григорія Грабянки”. Автор писав свої записки тоді, коли багато описів та розповідей про життя козаків та їх діяння, особливо “під проводом знаменитого вождя Богдана Хмельницького” були забуті, а тому дозволив собі допустити низку довільних виводок і неточностей.

Письменник та історик Василь Рубан у другій половині XVIII ст. опублікував коротку літописну розповідь про соціальні та національні зрушення середини й другої половини XVII ст. Вона значно поступається за своїм документальним насиченням двом попереднім літописам Самійла Величка та Григорія Грабянки. Для нашої теми в праці В. Рубана є цікаві дані про кількість у Б. Хмельницького козацьких полків 1650 р. та про кількісний склад Кальницького полку.

Потрібно відмітити, що названі вище літописи зафіксували багато неточних даних, зокрема у назвах полків, прізвищах полковників, кількості козаків у тому чи іншому полку. Першим, хто звернув увагу на це був Михайло Максимович. У 1855 р. в статті “Известия о летописи Григорія Грабянки, изданные 1854 года, ...” наголошує, що за Б. Хмельницького у 1650 р. було не 15, як це трактується у літописах, а 16 полків. У деяких полках помилково “якийсь шалун поставив” у Чернігівському полку замість 996 козаків поставив 9096, а у Ніжинському замість 983 – 9083, а “у Кальницькому замість 2046 – 6046”. Ці помилкові “цифри повторюються в історіях Симоновського, Рігельмана, Бантиш-Каменського, Маркевича” та Літописі Рубана.

Всеохоплюючими є джерела, які відклалися у результаті діяльності іноземців в Україні.

Широко відомими й часто вживаними в науці є праці Гійома Левасера де Боплана, Еріха Лясоти, Жана-Бенуа Шерера та інших авторів. Довгий час мало вживаними були записки Евілья Челебі – турецького мандрівника, який багато подорожував по Молдавії, Україні та Закавказзі. У його праці, присвяченій подіям в Україні зафіксовані побутові, сімейні, військові замальовки, зокрема про фортеці в Києві, Умані, Черкасах, Ладжині тощо. На жаль, Кальник як військова структура не описаний ним. Евіль Челебі, як знавець військової справи, дає точні й чіткі описи зброї, військової тактики, соціального духу українства. “Козачий люд, – на його думку, – це стійкий, наполегливий і сердитий народ”, “плем’я безстрашних кяварів”, які викликали у турків “страх”, позбавляючи їх сну та відпочинку.

Про визвольні змагання українського народу залишили свої щоденники та листи сучасники цих подій. Львівський міщанин Самуїл Казимир Кушевич, який пересидів львівську облогу Б. Хмельницького 1648 р., на відміну від свого сучасника-львів’янина Б. Зиморовича, розповідає про ситуацію серед львівської спільноти та на теренах України. В листі від 24 липня 1648 р. згадує про сплюндрований татарами Кальник.

Новітнє джерелознавство часів Руїни поповнилося кількома документами, в яких згадується про участь кальницького полковника Василя Лобойка у Лисянській раді 20 лютого 1666 р., яку проводив П. Дорошенко та підписанням ним разом з іншими 10 полковниками Правобережної України та трьома сердюцькими і трьома січовими полковниками “Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року”.

Важливим, але мало вживаним дослідниками джерелом є епістолярна спадщина учасників визвольних змагань та часів руїни. До них віднесемо листи кальницьких полковників Василя Варениці до стряпчого Григорія Косагова та Михайла Поповича до І. Самойловича від 14 квітня 1674 р., Петра Дорошенка до Субан Кази аги, листування священнослужителів із П. Дорошенком та І. Самойловичем, зокрема Інокентія Гізеля, лист О. Гоголя до І. Гізеля від 24 листопада 1676 р. про гарантії збереження Поліських маєтностей Києво-Печерської Лаври. Не менш важливу інформацію відтворюють лист-звернення наказного гетьмана О. Гоголя до сеймика Руського воеводства від 18 грудня 1675 р., як і лист київського полковника Костянтина Солонини та російського резидента у Варшаві полковника Василя Тяпкіна, які змальовують ставлення його респондентів до зайнятої ним посади наказного гетьмана від польської корони. Ці та інші листи розкривають глибинні стосунки соціуму, задіяного у боротьбі за Україну, політичне, релігійне та культурне протистояння протиборчих сил.

Історіографія проблеми уособлює кілька напрямків: 1. Московсько-російський, 2. Польський, 3. Український, 4. Новітній, який набуває інтенсивного розвитку після здобуття Україною незалежності. Історіограф не може виступати в якості судді, пам’ятаючи, що рано чи пізно він сам предстане перед судом наступних поколінь дослідників теми та Божим судом. Кожний історіографічний напрямок має свої особливі властивості, про що ми скажемо далі. Проте, хочеться звернути увагу на дві риси, які домінують у першому (співвідношення українськості та російськості) та в четвертому (розкріпачення історичних знань та світоглядних позицій сучасних українських дослідників від ленінських постулатів).

До першого напрямку ми відносимо не тільки праці представників української романтичної історичної думки Д. Бантиш-Каменського, автора “Історії Русів”, Миколи Маркевича, М. О. Максимовича, фрагментарні замітки О. Рігельмана та Л. Похилевича, але й доробок народницького напрямку в особі професора Університету Св. Володимира

В. Б. Антоновича.

Історію українського козацтва другої половини XVII – початку XVIII ст. досліджував перший ректор, професор Університету Св. Володимира Михайло Максимович. В його наукових працях було зібрано та систематизовано виняткового значення фактичний та статистичний матеріал: списки полків, їх полковників та сотенної старшини, про розвиток козацьких міст та містечок по обидва береги Дніпра. У цьому нарисі є документи про Кальницький полк, його полковників. Їх значно менше, ніж матеріалів про Лівобережні полки. Заслугою автора є також те, що він подає критичні зауваження про праці своїх попередників, виявляє помилки допущені ними.

Надзвичайної ваги мають підготовчі матеріали й наукові та популярні праці В. Б. Антоновича, котрий провів у 1891 р: розкопки скіфських могил біля Кальника, склав план колишніх фортифікаційних укріплень, зібрав історичну інформацію про поселення для історико-географічного словника. Матеріали які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України – це не що інше, як саморобні каталожні картки, на яких фіксуються історичні події, більшість яких пов'язана з козацькою добою. Надзвичайно цінним їх елементом є наявність посилань на джерела, з яких вчений взяв ці відомості. Кальнику й Кальницькому полку присвячено 152 картки.

Представники народницького напрямку М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш в своїх узагальнюючих працях про визвольні змагання 40–80-х років XVII ст. тільки інколи згадують участь Кальницького полку в тих чи інших військових подіях. Віддаємо належне таланту професора Університету Св. Володимира Миколі Костомарову, який геніально відтворив період Руїни в Україні, детально описав жакливі події запеклої братовбивчої боротьби козацької верхівки за гетьманську булаву та полковницькі перначі, вміле використання її сусідніми державами, які наполегливо бажали загарбати якщо не всю, то, принаймні, “шматочок” української землі. Його праці “Руїна”, “Мазепа та мазепинці” – це неперевершені історичні праці з цієї проблеми, які, на жаль, в школах, та й в цілому суспільстві залишаються невідомі, не говорячи про те, щоб їх перевидати для широкого читацького загалу.

Польська історична думка та знання про участь Кальницького полку у боях Національно-визвольної революції (1648–1657 рр.) фрагментарно формується в суспільстві завдяки спогадам учасників цих подій. Поляки називали цю подію громадянською війною, відштовхуючись від невірного теоретичного постулату про належність українських земель до споконвічних польських земель. В той час українські вчені справедливо визначали її, як національно-визвольною революцією. Після смерті гетьмана Б. Хмельницького вона переросла у громадянську війну, більше знану нами під назвою “Руїна”.

Довгий час польська історична думка розвивалася під впливом концепції Кохановського, мало звертаючись до потреб глибокого вивчення документальних засад, які відкладалися, як у польських, так і українських джерелах. Так, польський великий коронний гетьман Ян Собеський в листах описує штурм поляками Кальника у 1671 р..

Українсько-радянська історіографія обережно досліджувала й розкривала окремі сюжети проблеми, особливо після святкування “преславного” 300-річчя возз'єднання України з Росією. Найбільш популярною були аспекти життя й діяльності кальницького полковника, а пізніше наказного гетьмана Івана Богуна, який в силу певних політичних та військових подій служив Речі Посполитій. Набули популярності “стерильні” енциклопедичні статті.

Сучасна історична наука з цієї проблеми значно змістовніша та більш різножанрова, ніж

праці вчених попередніх періодів. Увагою дослідників користувалися біографічні розвідки, присвячені О. Гоголю та І. Богуну. Концентрованою працю, присвячену смерті Івана Богуну, де є низка оригінальних думок й матеріалів підготувала Санкт-Петербурзька дослідниця, доктор історичних наук, професор, очільник Центру історії України Санкт-Петербурзького університету Т. Г. Яковлева. Вчена, зібравши й систематизувавши польські, російські та інші документи, проаналізувавши наявну літературу, переконливо доводить, що Іван Богун був вимушений у 1663–1664 роках “узяти участь у... наступі на Лівобережну Україну” польського війська. Описуючи події січня–лютого 1664 р., коли польська армія під керівництвом короля Яна Казимира спробувала взяти штурмом м. Глухів, вона наголошує, що І. Богун “повідомив мешканців цього міста про план шляхти”, чим зірвав його захоплення. Поляки про це дізналися й згодом його розстріляли. Дискусійним питаннями є сюжети, чи скарала полковника поляки, чи збереглася могила українського героя.

Останнім часом популярності набуває думка, яку висловив король Ян Казимир у листі до своєї дружини Марії Людовіки від 14 березня 1664 р.: “Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогами, обіцяючи приєднатися до них, якщо доведеться битися: але мене опередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката, ... але Господь покарав його інакше”. Сучасні краєзнавці м. Глухова й вчені Глухівського державного університету все більше схиляються до правдивості цієї думки, розвиваючи її в руслі – Іван Богун загинув під час штурму Глухова, а не від руки ката, чим ставлять під сумнів думку відомих українських дореволюційних істориків В. Б. Антоновича і В. А. Беци. Один з найоригінальніших й знаних дослідників історії козацтва ХХ ст. Олена Апанович не тільки підтримує думку В. Антоновича і В. Беци, але й безапеляційно твердить Івана Богуну в 1664 р. поляки “розстріляли під Новгородом-Сіверським під час походу польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну”.

Звичайно, ці матеріали використовували в своїх наукових та популярних працях наші попередники та сучасники: від таких визначних метрів історичної науки, як І. П. Крип'якевич, Я. Р. Дашкевич до краєзнавців, місцевих жителів В. В. Мацька, І. В. Пилипчука, студентки Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Т. С. Голубевої, публіциста Віктора Мельника.

Заслужують шани дослідження О. І. Гуржія, В. В. Панашенко, В. С. Степанкова, В. А. Смолія, в яких розкриваються окремі сюжети козацького Кальника. Новітні оцінки з цього аспекту знаходимо в консолідованих статтях, опублікованих у новітній історичній енциклопедії, перші чотири томи, якої опубліковані під керівництвом голови редакційної ради академіка В. А. Смолія. Зазвичай, її автори користувалися тільки невеликими виїмками з якогось одного-двох томів “Актив” або збірника документів, чим збіднювали свої можливості об’єктивного висвітлення ролі міста у козацькій національно-визвольній революції другої половини XVII ст.

На зламі 80-х – початку 90-х років ХХ ст. до окремих сюжетів теми зверталися науковці України. Наприклад, Р. І. Остах пропагувала свої результати досліджень на кількох історико-краєзнавчих конференціях, які регулярно проводилися у тодішньому педагогічному інституті м. Вінниці. Зокрема, її доповіді були присвячені порівняльному аналізу кількісного складу козаків Кальницького і Брацлавського полків та уточненню території, яку ці полки займали.

Новітня вітчизняна історіографія представлена низкою праць різного гатунку й тематичної направленості. В них дослідники зупиняються на окремих аспектах визвольних

змагань другої половини XVII ст. Зокрема, Т. А. Балабушкевич сконцентрувала свою увагу на вивченні територіальних межі полків Правобережної України. Професор О. І. Гуржій, конкретизуючи цей сюжет наголошує, що Кальницький полк після Зборівської угоди стає прикордонним полком між Козацькою державою та Річчю Посполитою. Професор з Дніпропетровського національного університету В. М. Заруба аналізує адміністративно-територіальний поділ українських козацьких полків. Зібраний значний документально-літературний матеріал, але, на жаль, він мало що додав для поглиблення вивчення полковосотенного устрою Кальницького полку.

Практично всю інформацію про козацький Кальник та його полк зібрав й систематизував Микола Крикун, звернувши увагу на мало дослідженні аспекти, зокрема полковництво Івана Богуна, бойові дії, в яких брав участь полк. Звичайно не всі фрагменти є повноцінними. Так, пишучи про Остапа Гоголя, історик чомусь відмовив йому в праві називатися одним із кальницьких полковників.

У низці досліджень, в тому числі Миколи Крикуна, аналізується діяльність О. Гоголя на посаді “наказного гетьмана” з 4 квітня 1675 по 1678 рік, відповідно до універсалу короля Яна III Собеського. У цій роботі наголошується на тому, що йому підпорядковувалися “городові Могилівський, Брацлавський, Кальницький і Уманський полки”, що він вимушений був прийняти це призначення, оскільки у нього не було ніякого виходу із військово-політичного становища, яке склалося в ті роки в цьому регіоні.

Помітним явищем у вітчизняній історіографії з цієї проблеми є праці Володимира Кривошеї. Зосередивши увагу на дослідженні генеалогії козацької старшини, він, зокрема проаналізував загалом 391 козацьких полковників з 205 родин, дійшов висновку, що більшість з них були вихідцями православної шляхти. Серед них траплялися й старшини євреї-вихристки та польські шляхтичі-католики, які прийняли православне хрещення. Зокрема, нас зацікавила проблема питомої ваги шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р. Дослідження істориків засвідчили, що у Кальницькому полку, в якому було 2050 козаків за В. Липинським нараховувалось 79 (3,8 %), а за працею В. Кривошеї – 216 (10,5 %) шляхтичів. Над звичайно цікавим є матеріали роду Богунів та іншої старшини, котра була пов’язана з Кальницьким полком. В іншій праці автор зібрав й опублікував матеріали про кальницьких полковників, сотенних старшин, постарався визначити роки їх правління цими підрозділами.

Дослідження публіцистичного характеру, як, наприклад, Миколи Шудрі засвідчують той неприємний факт, що написання праці поспіх, бажання надати їй полемічного характеру не сприяють поглибленому вивченню проблеми. У невеликому нарисі про О. Гоголя він допускає багато припущень, як от: “У квітні-липні 1654 р. міг очолювати український полк. Упродовж 1654–1661, 1663–69, 1663–75, можливо, посідав полковницький уряд у Війську Запорозькому”.

Про дату надання Кальника в користування якомусь боярину Шелибору, як можливу першу згадку про містечко в опублікованих джерелах згадала одеська дослідниця Олена Білецька.

Гідним внеском в сучасне козакознавство є праця директора Українського інституту воєнної історії професора Олександра Гуржія та доктора історичних наук Тараса Чухліба, у якій належне місце відведене яскравим постатям І. Богуна та О. Гоголя та іншим полковникам Кальницького полку. Автори на належному рівні розглянули дискусійну проблему “ототожнення” постатей Івана Богуна з Іваном Федоровичем. Доведено, що це різні постаті, оскільки вони інколи, як свідчать документи не могли бути одночасно у різних

місцях, розв'язуючи політичні або військові завдання.

Про кошового отамана Івана Сірка, а у кінці 60-х років XVII ст. Кальницького полковника, який “у 1659 р. розпочав збирати охочих до походу на татарські улуси за згодою Юрія Хмельницького”, пишуть у своїй праці Володимир Маслійчук та доктор історичних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянської академії” о. Юрій Мицик. Вони справедливо наголошують, що ці походи не завжди присвячувались визволенню українських невольників з неволі, а мали головну мету грабувати татарські кочовища.

Нам належить праця, написана на основі опублікованих джерел, в якій систематизований весь наявний до сьогодні й дослідницький матеріал. Це дозволило показати Кальницький полк у буремні роки Хмельниччини – від його становлення й участі у московсько-польській війні. Звернувши увагу на діяльність Івана Бугуна ми зацентрували увагу на його позиції підчас Переяславської ради, спробах польської дипломатії повернути його до співпраці з польською державою.

На завершення історіографічного та джерелознавчого огляду з цієї проблеми вважаємо за доцільним наголосити на тому, що до цього часу немає праць, за винятком двох невеличких, енциклопедичних довідкових статей, присвячених загальній історії Кальника. Історія Кальницького полку, принаймні у плані використання цього бренду знайшла своє втілення у новітній праці кальничанина, поета Віктора Сокола. В цій роботі є вся історія України, розпочинаючи від князів Київської Русі і до сьогодні, але практично відсутнє минуле Кальницького полку в тому обсязі, на який заслуговує уваги.

Наше завдання полягає в тому, щоб зупинившись коротенько на історичному тлі становлення й розвитку Кальника розкрити виникнення й діяльність Кальницького полку на першому етапі Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та його подальшій долі в буремному XVII ст. Ми далекі від думки, що ми сьогодні повністю виявили й дослідили звитяжну роль козаків Кальницького полку, його полковників та осавулів. Першочерговим є дослідження польських джерел з цього питання, що передбачає майбутню поїздку до Польської держави, усвідомлення доцільності написання ґрунтовної праці про місто Кальник та Кальницький полк.

Розділ II

Козацький Кальник в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.)

Грізний 1648 рік – започаткував виняткової сили й потужності зсуви в українському суспільстві. Обрання гетьманом Війська Запорозького непересічної особистості Богдана-Зіновія Хмельницького струснуло не тільки Запорозжя, але й навколишній світ. Визвольна революція українського народу будучи складовою частиною революційних потрясінь Європи середини XVII ст., маючи при цьому низку характерних властивостей, зокрема цементуючої сили революційних зрушень – козацтва та затятої непримиренної боротьби селянства за свою волю та кращу долю.

До 1648 р. в Україні, згідно даних польської комісії 1638 р. було тільки 6 полків по тисячі реєстрових козаків у кожному. “Це полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський,

Канівський, Білоцерківський і Переяславський”, котрі підпорядковувалися урядовим комісарам.

Початкові військові події Національно-визвольної революції збудили визвольні ідеї на Правобережній Україні, породили бажання створення козацьких полків – однієї з найважливіших організаційних форм військового протистояння потугам Речі Посполитої відновити бажаний для шляхетського стану мир і спокій бунтівного українського народу. “Козацький” літописець Самійло Величко пише: “На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 році учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків”. На лівобережжі Дніпра 10 (Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський) і на Правобережжі України стільки ж (Чигиринський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Павлоцький, Брацлавський, Кальницький, Уманський і Подільський).

Літописець Самійло Величко включив до складу полків, які на 1648 р. ще не існували, наприклад Подільський, або Богуславський, який утворився за Мазепиного гетьманування, або Стародубський, який виділиться із Ніжинського у 1663 р. З 1650 по 1654 рр. на Україні було 17 територіальних полків і три військові.

Літопис Самовидця подає іншу кількість полків та їхні назви. Зокрема, на лівобережжі України він виділяє 10 полків. Крім полків, які названі у С. Величка, автор літопису другої половини XVII ст. називає ще Іранський, Ірклевський, а Гадяцький називає Зінківським, а також в його праці відсутній Стародубський. За цим же джерелом на Правобережжі Б. Хмельницький створив 11 полків. Замість Богуславського та Подільського Самовидець називає Могилівський, Животівський та Лисянський. Відсутній також Київський полк.

Кальницький полк сформувався, можливо у травні-липні 1648 р. Конкретні документи, котрі б висвітлювали цю важливу подію відсутні. Можна припустити, що створення полку відбувалося спонтанно, пов’язано з діяльністю першого полковника – Остафія Гоголя (1648 р. – перша половина 1649 р.).

Самійло Величко і Григорій Грабянка у своїх працях наводять один з епізодів визвольної боротьби. Б. Хмельницький після двох блискучих перемог під Жовтими Водами та Корсунем підійшов до Білої Церкви, де продовжив облаштування свого війська, щоб “вести далі збройну боротьбу”, – знищувати шляхту та євреїв-орендарів. На початку липня 1648 р. він дізнався, що у фортеці Нестерварі (зараз м. Тульчин) ховалася “сила силенна жидів та шляхти”, вирішив їх дістати. Він послав 4000 козаків під проводом полковника Ганжі “добути” фортецю. Ганжа, прийшовши до міста, погодилися взяти викуп з обложеної шляхти та євреїв. “Козаки викуп узяли, жидів же всіх, ... порубали”. Через кілька днів Б. Хмельницький під Нестервар відіслав полковника О. Гоголя з такою ж кількістю козацького війська, яке зустріло козаків Ганжі, коли вони поверталися зі здобиччю. Козаки О. Гоголя запропонували “поділитися” багатством, взятого Ганжею біля Нестервара, але отримали відмову. Тоді 4000 молодців О. Гоголя при 3–4 гарматах підступив до Нестервара, який було взято штурмом. Було знищено шляхту, євреїв, жовнірів. О. Гоголь здобув небачені багатства. Ми, відштовхуючись від факту присутності О. Гоголя недалеко від Кальника, пов’язуємо з ним створення Кальницького полку. Григорій Грабянка наголошує, що саме у червні 1648 р. “Хмельницький поділив” своє зростаюче військо на полки, настановив полковників, полкову старшину та курінних отаманів.

Про участь Кальницького полку у визвольних подіях 1648 р. достеменно нічого невідомо. Можна припустити думку, що коли український народ вів боротьбу з коронною армією під Жовтими Водами та Корсунем він тільки формувався. Можливо, його козаки

включилися у боротьбу тоді, коли восени Б. Хмельницький розпочав похід на Захід, завдавши поразки шляхті під Пилявцями. Брав участь полк і в битві під Збаражем.

Кальник, як важливий військовий центр, наприкінці 1648 р. потрапив у вир військових подій. Львівський міщанин у своєму листі від 24 липня цього року писав: “Орда татарська вже була пішла до Криму з великою кількістю полонених і здобиччю”.

1649 р. винятково вирізняється з поміж інших років початкового етапу визвольних змагань. Поляки врятували себе завдяки зраді гетьманського союзника кримських татар, які примусили Богдана Хмельницького підписати Зборівську угоду – юридичну основу формування Української козацької держави.

Після Зборівської 1649 року битви і підписання миру з Польською Коронаю йде формування полкової системи у Козацькій державі гетьмана Б. Хмельницького. Згідно зі складеним реестром було створено 16 полків. “Поділля розбилося тоді між трьома полками: Брацлавським, Уманським та Кальницьким”. На думку українського вченого М. Н. Петровського, на початку 1649 р. в Україні було 30 територіальних полків. Із шістнадцяти полковників шість за походженням були шляхтичами (Михайло Громико, Данило Нечай, Іван Федорович–Богун, Антон Жданович, Федір Лобода, Мартин Пушкар), шість були вихідцями із козаків – Федір Якубович, Тиміш Носач, Прокоп Шумейко, Ясько Воронченко, Семен Савич, Філон Джеджалій, двоє із заможних міщан: Матвій Гладкий і Мартин Небаба. Вельмишановна Тетяна Таїрова-Яковлева, з праці якої ми взяли цю інформацію, помилково не назвала Остапа Гоголя – кальницького, подільського полковника, а згодом польського наказного гетьмана Правобережної України, шляхтича із с. Гоголів Летичівського повіту (тепер Хмельницька обл.), соратника і сподвижника Б. Хмельницького. На початок гетьманування І. Виговського залишилися живими Іван Богун-Федорович, Мартин Пушкар, Філон Джеджалій і Тимофій Носач. Знову чомусь Т. Таїрова-Яковлева не назвала прізвища О. Гоголя, який пережив великого гетьмана.

Реестр не задовольняв більшість посполитих селян, які не потрапили до цього списку. В селянському й Запорозькому козацькому середовищі виникають незадоволення не тільки тим, що більшість учасників боротьби залишилася поза реестром, але й тим, що польська шляхта й магнати правдами й неправдами повертаючись у свої українські маєтності старалися повернути втрачені прибутки за минулі роки. Виникають селянсько-козацькі бунти. Б. Хмельницький своїми універсалами бажав утихомирити народні маси, вимагав послуху, але не завжди досягав бажаної мети. Часто він звертався універсалами до суспільства, щоб втихомирити козацтво, наказував полковникам негайно страчувати всіх, хто буде винним у заколотах. Щоб продемонструвати свою рішучість у цьому питанні він “розпорядився стратити у Києві організаторів повстання у Кальнику”, коли був вбитий пан Лагивницький. Професор В. Б. Антонович подає трохи інше написання цього прізвища. Він записав: “Весною тут (у Кальнику – Авт.) збунтувався народ і вбив пана Легевницького”.

Письменник та історик Василь Рубан (1742–1795) у своїй короткій історії України твердить, що у 1650 р. “було війська Малоросійського козацького біля 60 000 самих хороших виборних реєстрових козаків, а особливо охотного козацького війська безліч”. Гетьман Б. Хмельницький “розподілив Україну на 15 полків, призначив до них полковників, списав тільки самих виборних, або реєстрових козаків: Чигиринського полковник Федір Якубовський – 3189 козаків, Черкаського полковник Іван Воронченко – 2989, Канівського полковник Семен Павинський – 3120, Корсунського полковник Лук’ян Мозир – 3492, Уманський полковник Йосип Глух – 3830, Брацлавського полковник Данило Нечай – 2802,

Кальницького полковник Іван Федоренко – 6046, Київського полковник Антон Адамович – 2080, Переяславського полковник Федір Лобода – 2150, Кропивнянського полковник Філон Джеджелій – 2083, Острівського полковник Тимофій Носач – 1988, Миргородського полковник Максим Гладкий – 3188, Полтавського полковник Прокоп Шумейко – 9083, Чернігівського полковник Мартин Небаба – 9096”.

В Писаревському літописі читаємо: “тим часом Хмельницький полководців (напевне потрібно полковників – Авт.) по всій Україні настановив. Чигиринському (полку) сам Хмельницький говорять; Черкаському Воронченко, Переяславському Лобода, Канівському Кутак, Брацлавському Нечай, Білоцерківському Іскра, Уманському Степко, Корсунському Мороз, Кальницькому Гоголь, Гадяцькому Бурляй, також і в інших містах”.

В літописних джерелах на початковому етапі визвольної національної боротьби їх автори подають різну кількість полків та кількість козаків у них. На таке різночитання вперше звернув увагу Микола Маркевич. Так, у літописі Розумовського, який пізніше використає у своїй праці Шерер, зазначалося, що всіх полків у Богдана Хмельницького в 1650 р. було 15, в яких нараховувалося 37 549 реєстрових козаків, а в Кальницькому – 2046. За літописом Василя Рубана відповідно було – полків – 15 із 57 889 загальної кількості козаків, а у Кальницькому полку Івана Федоренка нараховувалося 6046. За Кониським, в гетьмана у цьому році було 18 полків, в списках яких було 37600 козаків, зокрема був не тільки Кальницький, очолюваний тим же Іваном Федоренком під полковницьким перначем якого було 2000 козаків, але й Вінницький Петра Стягайла, в якому нараховувалося 1600 козаків.

Найбільшу віру викликають цифри про кількісний склад Кальницького полку, занесенні у Реєстр 1649 р. Кальницький полк очолював Іван Федоренко. Він складався з 19 сотень, в яких була різна кількість козаків: *Кальницька сотня* (сотник Курило Волошин) – 198 козаків (+ з Содорівки (Тодорівки. – Авт.) – 11), *Животівська* (Логвин) – 131 козак, *Борщагівська* (Крисько), – 147 *Тетіївська* (Фесько Фенченко) – 79, *Погребищанська* (Федір Григоревич) – 174, *Липовецька* (Онисько) – 100, *Балабанівська* (Олексій) – 51, *Іллінецька* (Іван Туровець) – 49, *Кунянська* □Іляш Радугенко) – 77, *Рахновська* (Павло Курбала) – 34, *Терлицька* (Василь Варениця) – 100, *Дашівська* (Гришко Сурмач), – 40 *Жорницька* (Мартин) – 71, *Оментинська* (Сергій Кгресько) – 30, *Бабинська* – (Ігнат) – 100, *Прилуцька* (Василь Антоненко) – 100, *Вінницька* (Ярема Урошович – 296, *Немирівська* (Лаврін Кгерелуха) – 214, *Вороновицька* (Семен, Сава, Лахно) – 59. Всього нараховувалося в цей час у полку 1976 козаків.

В 1654 р. в Кальницькому полку залишилося тільки п'ятнадцять сотень. Він втратив Борщагівську, Погребищанську, Прилуцьку та Тетіївську, які будуть включені у новостворений Паволоцький полк. Кальницький полк з 1654 р. дістав назву Вінницького, а містечко Кальник перетворилося з полкового на сотенне. Пізніше до полку повернеться попередня назва – Кальницький. З 1667 до 1712 р. Кальницький полк, на думку деяких дослідників, з Вінницького був перейменований на Брацлавський. Висновки цих дослідників є невірними і спростовуються низкою документів з “Архіву ЮЗР (Тт. 9–13)” та дослідженнями, зокрема професора Університету Св. Володимира Г. Г. Павлуцького, який твердить, що “У 1664 році Вінниця була визначена полковим містом замість Кальника”.

У 1650 р. в Богдана Хмельницького, згідно з інформацією, яку зібрав посол царя Олексія Михайловича при гетьмані Василь Унковський було 17 полків. Кальницький полк очолював полковник Іван Богун. Правда, в цьому донесенні також записано, що “Полк Чернігівський очолював полковник Іван Богун. Звичайно, що це якийсь прорахунок московських збирачів інформації. Хоча вони правильно відзначили, що “у всіх де полках

записаних козаків сорок тисяч. А до цього часу міщани і повітові люди козаки”.

Професор Михайло Максимович у своїй критичній статті, присвяченій розгляду змісту Літопису Григорія Грабянки називає не 15, не 17, як це робить Микола Костомаров, а 16 полків, що були у 1650 р. у гетьмана. На відміну від Миколи Костомарова, він пише, що Кальницьким полковником у цей час був Іван Федоренко. Цю ж думку він повторив в іншій своїй праці.

В 1650 р. козацьке військо, очолюване Іваном Богунем – “другим козацьким генералом”, заволоділо Вінницею. Польські жовніри Калиновського “хоч з великими труднощами” переправилися через р. Буг “заволоділи були містом Вінницею. При допомозі Глуха, полковника Уманського, козакам знову вдалося відвоювати місто”. Тоді Іван Богун з “полками Чигиринським, Полтавським, Кальницьким, Брацлавським, які мали кожний від двох тисяч чоловіків козаків” примусили Калиновського “відступити від міста”. Опісля польські війська “відступили безладно під фортецю Бар, втративши чотири тисячі п’ятсот піхотинців і артилерію”. Можемо дозволити собі припущення відштовхуючись від суджень О. Рігельмана, що Кальницький полк робив спроби штурмом взяти Кам’янець.

Іван Богун (р. н. невідомий – 1664) – полковник Кальницького полку займає виняткове місце в гетьманському оточенні на першому етапі Козацької революції 1648–1657 років. Берестецька битва червня–липня 1651 р. у повній мірі розкрила його полководницький талант. Завдячуючи його продуманому тактичному відступу, було збережено основну частину професійного українського козацького війська. Кальницький полковник був різнобічно розвиненою людиною. Це, зокрема, проявилось під час грудневих 1653 р. дипломатичних переговорів кримського хана та гетьмана з королівськими дипломатами. Ян Казимир, зазнавши чергової поразки, був вимушений піти на переговори з союзниками. За основу було взято статті Зборівського договору 1649 р. До табору польського короля приїхали “від кримського царя Караш мурза перекопський, а також Ширінь-бей мурза, а від гетьмана писар Іван Виговський, полковник Іван Богун та Жижелов кропивенський”. В сучасній історичній вітчизняній літературі ці перемовини визначаються другорядними, а тому, на думку проф. Наталі Яковенко, на них і були посланні два “полковники-статисти”. Після їх завершення ніякого тексту угоди не складено.

Кальницький полк у 1653 р. був втягнутий в українсько-молдавські стосунки. Б. Хмельницький, прагнучи розширити склад антипольської коаліції, вирішив залучити до союзу Молдавського господаря Василя Лупу зцементувавши цей союз шляхом одруження свого сина Тимоша з його донькою Розандою. Протягом двох попередніх років Тиміш, за дорученням батька рятував свого тестя. У квітні 1653 р. Хмельниченко вкотре прийшов на допомогу Василю Лупу, повернувши йому молдавський стіл.

Господар підбив недосвідченого Тимоша приєднати до Молдавії Валахії. Спочатку доля була прихильної до гетьманича, але після створення сильного союзницького об’єднання Валахії, Польщі, Трансільванії та інших держав регіону, успіхи полишили Тимоша. Восьмитисячне козацьке військо, під керівництвом кальницького “полковника Миколи (?) Федоренка “порубало мультянське та мадярське військо”, але потім потрапило в облогу в фортеці Сучаві. Біля двох місяців йшли запеклі бої кожний день. Героїзм, зухвалі козацькі вилазки не могли здолати новоприбулі військові сили, зокрема військо Дмитра Вишневецького, запеклого ворога Тимоша, який відібрав у нього його наречену.

Полковник Федоренко, після трагічної смерті Тимоша, за дорученням господарші, очолив оборону “до приходу Богдана Сочавську фортецю”. “Федоренко з козаками зробили

сильну вилазку, – пише Микола Костомаров, – вдарили на угорців і поляків і вразили так, що вони втратили багато убитими і пораненими”. У фортеці розпочинається голод, козаки позбавлені хліба й води гризли шкіру. Частина козаків схилилася до здачі фортеці, тим більше, що поляки обіцяли помилування від імені короля. Федоренко ж віддавав перевагу смерті, ніж здачі. Відбудуться перемовини між воюючими сторонами. Польські джерела, використані Миколою Костомаровим, передають слова Федоренка польському регіменту Кондрацькому: “Ми готові скласти зброю на умовах короля, але знайте, що хоча козаки в скрутному становищі, хоч голод мучить і ворожа зброя не дає нам ні хвилини спокою, проте ми готові захищатися, поклавши свої голови, як подобає хоробрим, ніж купити життя ціною такої здачі, яка буде ганебною“. Козаки Федоренка, забравши тіло Тимоша, залишили фортецю Сучаву й вирушили в Україну до Чигирини.

Кальницький полковник Іван Богун, не сприйнявши результатів Переяславської ради, разом з полком не присягнув на вірність московському царю Олексію Михайловичу, про що свідчить цікавий документ “Переписні книги приведення до присяги на підданство царю Олексію Михайловичу жителів малоросійських міст”. Відомо, що після Переяславських подій 8 січня 1654 р. представники царя, зокрема Василь Бутурлін та інші члени московського посольства – “стольники, стряпчі і дворяни” роз’їдуться по 17 козацьких полках, щоб прийняти присягу. У першій половині січня 1654 р. у Вінницький (Кальницький полк) для прийняття присяги царю прибув Федір Глебов.

Присяга відбувалася з великими труднощами. Якщо козаки під тиском гетьмана та його старшини ще присягали більш-менш організовано, то міщани досить недовірливо ставилися до цього дійства. Цілі полки не присягали московському царю. Ті ж полки, які присягнули будуть розписані детально, скільки громадян того чи іншого міста або села полку присягнули царю. Наприклад, у Корсунському полку, який присягнув на вірність, було описано конкретно, який населений пункт і кількість обивателів це зробили, а як підсумковий висновок записано так: “Роспись Корсунского полку городов: в городе Корсуні сотников 2 ч., атамана 1 ч., казаков 784 ч., мещан 26 ч. – В городе Стеблеве: сотников 1 ч., атаман 1 ч., есаулов 2 ч., казаков 347, мещан 15 ч.”. “У 17 полках привели до присяги 122.545 осіб”.

Були полки, зокрема Уманський та Вінницький (читай Кальницький – Авт.), які відмовилися від присяги й будуть названі тільки населені пункти, які займали сотні того чи іншого полку. “Список міст і острожків і містечкам і селам і деревням (селам – авт.) полку Вінницького: місто Рахни, місто Дашів, місто Кальник, місто Лінці ... І всіх жилих міст і острожків і містечок і сіл і деревень і пустих міст 62”. Так само розписано й Уманський полк.

Представників Кальницького і Уманського полків не було на Переяславській Раді 8 січня 1654 р., про що свідчить “Реєстр учасників Переяславської Ради”. Правда, в “Списку” тих, хто присягнув на вірність царю і підписав цю присягу дописаний “кальницький колишній наказний полковник Іван Федоренко”.

Московський уряд дуже ретельно відслідковував кількісний склад і місцезнаходження українських козацьких полків Богдана Хмельницького. Після Переяславської ради невідомо ким буде підготовлений ще один документ для царя, що вперше буде обнародований у 1905 р. професором історії С. А. Белокуровим. В ньому, зокрема записано: “У Вінницькому полку у полковника Івана Богуна міста: Вінниця, Рахни, Дашів, Кальник, Лінці, Жорниці, Немирів, Комарів, Куна, Зятківці, Острожок, Соколов; містечка: Пісочин, Войтовці, Потош, Савостяновка, Стерлиці, Левухи, Дошка, Городок. Всього 10 міст та Острожок, 8 містечок. Да у Вінницькому полку пусті (безлюдні? – Авт.) міста Прилуки, Липовець, Чехов, Чернявка, Чагуй, Бабин Урат“. Цей документ переконує, що Кальник, залишаючись містом, зберіг за

собою звання осідку Кальницької сотні, важливого військового та адміністративного центру.

Маловивченою залишається й зараз проблема дипломатичних заходів польського уряду щодо спроб залучення на свою сторону опонентів Б. Хмельницького. Відомо, що серед соратників гетьмана були люди, які не підтримували результати Переяславської ради. Серед них ключову позицію займає Іван Богун. Він і його Кальницький полк не присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу, очевидно, займаючи власну позицію у розв'язанні багатьох внутрішніх та зовнішньополітичних питань. Московський уряд, знаючи про це, звертав увагу своїх респондентів у Малоросії на доцільність підтримувати з ним добрі стосунки, виказувати йому любов та шану, надіючись повернути його на свою сторону.

Активно діяла й польська сторона. Через якогось Олексія 10 березня 1654 р. було передано власноручно написаного листа від коронного гетьмана Станіслава Потоцького, котрий, звертаючись до Івана Богуна, пропонував йому “зійтись для розмови (ради)”, щоб розв'язати “домашнє збентеження”, обговорити з посланцем низку “деяких справжніх статей”. Через 6 днів до Івана Богуна, тоді вже Брацлавського полковника, напише лист православний шляхтич Павло Олекшич. У порівнянні з попереднім, це розлогі роздуми про долю українського народу, православної церкви, стосунки православних з католицькою владою, жахів кровопролиття одновірцями крові, необхідності повернутися у лоно законного сюзерена – польського короля.

Звертаючись від імені його королівської милості і “гетьмана коронного”, шляхтич запевняє пана полковника Івана Богуна в тому, що вони “відпускають ... те, що робилося в минулі роки між нами ... і не тільки самій твоїй милості, але всім панам полковникам, сотникам і черні, які б хотіли стояти з твоєю милістю у належній вірі до його королівській милості, а не в'яжучись до царя московського і Хмельницького”. Івану Богуну король зобов'язувався за те що він і його спілники “відступляться від підданства царя московського і від послуху Хмельницького” “гетьманство запорозьке, шляхетство і староство”, яке йому в Україні сподобається.

Павло Олекшич звертав увагу Івана Богуна на те, що Б. Хмельницький до початку кровопролиття був “вашим товаришем, а зараз став вашим паном”, який без вашого відома, “вийнявши вас із під влади природного пана (короля. – Авт.), під яким ви природно народилися, віддав вас чужому царю”. Він закликав припинити тривалі військові дії, завершення яких ні ми, ні діти наші не дочекаються, які шкодять “православній нашій землі”. Піклувався автор листа й про те, що московський патріарх вимагає підпорядкування нашої православної церкви собі, відмови від підпорядкування Константинопольському патріарху, підданими якого ми є. Закликаючи брацлавського полковника сприяти припиненню братовбивчої кровопролитної війни, шляхтич ще раз закликає підкоритися (поклонитися) пану своєму природному, під яким нам Бог дозволив народитися і під яким “безстрашно і при вольностях наших жили”.

Павло Олекшич прохав прислати до нього вірну полковнику людину, з якою проведуть змістовніші перемовини і передадуть ним Івану Богуну королівські універсали за його підписом і печаткою, в які можна вписати всіх, хто “при ньому стояти будуть, під ласку свою панську приймуть”. Напевне, Брацлавський полковник не вступив у переговори з польською стороною.

Пізніше Самійло Величко в своєму Літописі подасть цей сюжет трохи по-іншому. Він доволно твердить, що Іван Богун виступив ініціатором повернення України “у лоно матері” Речі Посполитої, “після того як Хмельницький піддався в протекцію московському

государеві, за кілька тижнів після виконання присяги, брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою“.

Даруйте нам за таку розлогу цитату, але вона застерігає повністю не довіряти одному джерелу, тим більше написаному значно пізніше тих подій, про які йде мова у ньому. Вона дозволяє зробити кілька зауважень, зокрема: 1. Не Іван Богун звертався до польської сторони про переговори та з проханням про підданство. Це зробили гетьман Станіслав Потоцький та король через православного шляхтича Павла Олекшича. 2. Згідно з висновками дослідження Віри Панашенко Іван Богун у цей час був не брацлавським полковником, а кальницьким (3-й раз, 1653–1657). 3. Іван Богун не діяв поза “спиною” Богдана Хмельницького. Отримавши ці листи, він передав їх гетьману, а той, у свою чергу, переправив до Москви.

Листи були переадресовані Іваном Богуном до Б. Хмельницького. З них були зроблені копії, які були передані гетьманським кур’єром Філоном Гаркушею московському царю. У Москві їх прочитали Олексію Михайловичу. Після чого буде указ царя, які “грамоти потрібно послати у Військо Запорозьке”. 8 квітня 1654 р. складається п’ять грамот, із них дві, які стосувалися Івана Богуна. Грамота № 3 “Богуна до віри привести, і про Богуна писати з хвалюбою, що він прислав принадливий універсал. № 4. До Богуна грамота із похвалою”.

Складно встановити прізвища всіх полковників Кальницького полку. За неповними нашими підрахунками їх було понад 25 осіб, які займали полковий уряд від одного до кількох років. Цим спростовується невірна думка відомого сучасного українського історика Ярослава Дашкевича, який нараховує тільки 14 кальницьких полковників. Всі вони заслуговують того, щоб назвати їх прізвища: Остап (Остафій) Усваницький (Вінницький, 1648–49), Іван Федоренко (Федорович, 1649–50), Остап (Остафій) Гоголь (1649, 1674), Іван Богун (1650, 1651, 1653–57), П. Стягайло (1652), Іван Сірко (1658–59), Яків Петренко (ІХ. 1659–?); Іван Вертелицький (1659–60), Василь Лобойко (Лубунько, 1660–64, 1666–67), Тиміш Хмара (Хмура, 1664), Василь Варениця (1664–65, 1677–78), Гаврило Коваленко (1671–76), Олександр Урбанович (1671), Гаврило Негребецький (1678), Ф. Шпак (1702), Андрій Безштанько, Федір Дульський, Іван Мельник (1655–?), Костянтин Мигалевський (Мигалевич – у інших документах) (1666), Григорій Дорошенко, Сидір Коваленко (1667–1685), Михайло Попович (Патович), Ребрик (Андрій Ребриковський), Андрій Суботський (Суботько) (1674–?), Григорій Ковалевський, Сава Волошин (1708). Деякі з них були полковниками Кальницького полку по два рази. Найбільшої слави зажили кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь. Григорій Грабянка називає Остапа одним із “найславетніших полковників” початкового періоду Визвольної війни українського народу від “тупоголових старост із-за наруги, що старшина ляхів чинила”.

Кальницький полк інколи очолювали наказні полковники. Їх кількість, як і їх прізвища достеменно невідомі. Наприклад, з серпня 1648 р. наказним полковником був Іван Нечай, а у 1654 р. – Іван Федорович Яцьківський-Куницький. У серпні 1674 р. полковий уряд під час облоги турецько-татарськими військами Ладжина обіймав Федір Максименко.

Після підписання Зборівської угоди 1649 р. в Україні йде формування 40-тисячного козацького війська. Богдан Хмельницький “поділив усіх козаків на п’ятнадцять полків з полковниками на чолі кожного з них”. Копія Реєстру всіх полків був відправлена польському королю Яну Казимиру. Кальницький полк очолював Іван Федоренко. В ньому нараховувалося 2046 козаків. “Силу кожного полку”, зокрема й Кальницького називає автор

“Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки” – 2064 чоловік. Наголошуємо, що ця цифра завищена, якщо вірити “Реєстру всього Війська Запорозького”, оскільки в нього внесено тільки 1976 осіб.

Дозволимо собі перерахувати особовий склад козаків Кальницької сотні, які потрапили в реєстр 1649 р.: “Ивань Федоренко Полковникъ, Курило Волошинъ, Фило Немира Судя, Василь А., Кирило Ющенко, Хацына Волошинъ, Строя Волошинъ, Михайло, Степанъ Криштоповский, Гаврило Урядинский, Гринь Стелмахъ, Андрый Кгурщенко, Грынъ Гамонъ, Іосько Крамаръ, Грынъ Крамаренко, Семень Буть Сотникъ, Омелянь Мехеденко, Иванъ Гладкый, Антонъ Подолченко, Юрко Кодущенко, Иванъ Кисленко, Шимко А., Игнатъ Струць, Иляшь Даденко, Панась Куденко, Лавринъ Стелемашенко, Фесина Гринченко, Иванъ Ясененко, Васько Долженко, Лесько Мокляченко, Демко Юрчишинъ зять, Мисько Слюсаръ, Василь Назаренко, Олексей Покотиленко, Федоръ Тимоненко, Федоръ Мехеденко, Гринь Сененко, Дмитро Чачанко, Яцько Волошиненко, Демянь Кравецъ, Грицько Панский, Семень Кганджа, Матвѣй Громотенко, Яковъ Сорокопуденко, Трохим Часченко, Андрый Заяченко, Степанъ Лучченко, Иванъ Дробтенко, Пахта Гринченко, Тишко Сокальский, Касиянь Оловчиненко, Андрушко, Василь Крученко, Данило Петрущенко, Ярешко Луценко, Степанъ Съчевенко, Семень Трохименко, Лесько Барский, Борысь Макаренко, Лавринъ Сторожъ, Лукянь Каненко, Андрей Турчинъ, Павель Лещенко, Мисько Пацученко, Остапъ Либерко, Иванъ Шарченко, Андрый Несманченко, Марко Бьличенко, Фесько Михулка, Процикъ Грищенко, Андрушко Петрущенко, Иванъ Бабыченко, Іосько Бакуменко, Семень Педусенко, Андрушко Степаненко, Иванъ Трачиненко, Иванъ Іощенко, Лукянь Мироненко, Фесько Шаповалові; зять, Романъ Хмеляренко, Кондрать Адаменко, Мисько Махникъ, Лесько Максименко, Иванъ Хмеляренко, Мисько Хоменко Иван Черняченко, Лесько Бьлый, Степанъ Грасимовъ зять, Уласъ Мелникъ, Левко Коваленко, Андрушко Бабенко, Иванъ Ядаменко, Струць Михайленко, Захарка Купченко, Зьнець Съненко, Сергей Онищенко, Андрушко Пискаленко, Процикъ Сорокопуденко, Андрусь Скрипченко, Лесько Охрьменко, Павло Ярошковъ зять, Федоръ Шпыленко, Процикъ Пхайко, Васько Лытвынь, Тымко Шарунъ, Ярошь Димиденко, Онисько Котляръ, Климочко Березный, Мартинъ Шинкаръ, Семень Догтарь, Стецько Андрушковъ зять, Федоръ Безпосло, Фесько Михайленко, Иван Сенченко, Иванъ Литвиненко, Манько Лещенко, Кирикъ Лиханенко, Панась Гончаръ, Романъ, Максимъ Сточенко, Демянь Разовиченко, Наумъ Слученко, Уласъ Ольйниченко, Лазар Дуденко, Васько Асавуль, Мисько Мудренко, Иванъ Походиченко, Савка Бараченко, Петро Туменко, Кузько Лисаненко, Омелянь Калиненко, Гринецъ Лисый, Якимъ Штурменко, Петро Кодымъ, Шкляренко, Дацько , Андрушко Разовиковъ зять, Жаданъ Ньштинъ зять, Василь Лещенко, Семень Палченко, Иванъ Бородавченко, Павель Шостакъ, Василь Липовченко, Игнатъ Василенко, Иванъ Солонинка, Лесь Москаленко, Федоръ Андреенко, Василь Лучченко, Васько Гладышь, Семень Серсенко, Яковъ Лантвойтенко, Петро Сененко, Грицько Мирочныкъ, Дацько Игнатенко, Панько Босый, Олекса Ольйникъ, Олифъръ Мърочникъ, Федько Бубликъ, Иванъ Уласько, Фесько Микитенко, Іощенко Солодовниченко, Кузьма Проценко, Василь Хоменко, Дубский , Костирка , арасимъ Михайленко, Грицько Пула, Степанъ Евтушенко, Ярема Буть, Гаврыло Чепелевъ зять, Тарась , Романъ Кулиничъ, Кванъ Сирота Добрый, Мартинъ Красенко, Лесько Иваниченко, Тишко Чепеленко, Проць Ласовченко, Михало Бьлашенко, Семень Копилецъ, Павло Олещенко, Климко Тымченко, Федоръ Северынь, Иванъ Проценко, Михайло Босоносъ, Тимунченко Андрусь Степунченко, Рогулка.

З Содоровки.

Некраць Прокоп А., Андрій Шпаченко, Ілько Захарченко, Івань Савченко, Григорь Логвыненко, Данило Пушкаренко, Кондрать Щербаненко, Романь Шпыченко, Яхно Папченко, Лукьянь Шапаровъ зять, Есипь Степученко”.

Московсько-польська війна 1654–1667 рр., участь в ній Кальницького полку – окрема тема дослідження. Відсутність належних документів утруднює можливість показати звияжну боротьбу Кальницького полку.

Після Переяславської ради відбулося політичне переформування політичних та військових сил, які вступили у запеклу кровопролитну й руйнівну польсько–російську війну. Богдан Хмельницький разом з новим союзником Москвою активно розпочав військові дії проти Речі Посполитої та Кримського ханства. Звернемося до літопису Григорія Грабянки, де він розповідає про один епізод такої битви. У 1655 р. Іван Богун вирішив заманити поляків і “послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися”. Він надіявся, що до нього прийде невелика частина польського війська, яку він переб’є. Польний гетьман “прийшов під Меджибож, став табором і послав до Богуна дізнатися, що той думає робити”. Зрозумівши, що Богун підготував засідку польний гетьман “зібрав воєдино польські сили і рушив на Кальник, але не знайшов там Богуна. Тоді він кинувся навздогін за ним на Умань”, дочекавшись татарської допомоги ляхи “повоювали Україну”. Опір їм чинили під Уманем “полковники Брацлавський – Зелінський, вінницький (читай кальницький) – Богун та придністрянський – Гоголь”. Налякані чуточкою про те, що Б. Хмельницький з козаками та московитами іде своїм на виручку, полишили Умань. Пізніше відбудеться кровопролитний бій між Ставищами та Охматовим, в якому, ми гадаємо, брав участь і Кальницький полк.

Самійло Величко в своїй праці трішки по-іншому згадує один з моментів початкового етапу московсько-польської війни 1654–1657 рр. пов’язаний з Кальником. Розповідаючи про концентрацію польських сил під Меджибожем “числом шістдесят тисяч” з метою нападу на Україну, він пише, що польний гетьман Потоцький вирішив “випередити Богунів наступ на себе”, залишає обоз і “налегці кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська відступив від польського нашестя до Умані”. В іншому місці літописець пише, “ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрував доценту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу”. Цей матеріал дозволяє переконливо твердити про те, що Кальницький полк брав участь у захисті Умані в 1655 р.

Отже, Кальницький полк за Хмельницького пройшов складний шлях становлення й розвитку. Його козаки брали участь у всіх найважливіших військових битвах. На чолі полку стояли видатні сподвижники Б. Хмельницького. Встановити конкретно, коли вони очолювали полковий уряд практично неможливо, як і те, хто ж стояв біля витоків його формування, чи справді Іван Богун це не хто інший як Федоренко?, або, наприклад, постать Остапа Вінницького та Остапа Гоголя.

Розділ III

Кальницький полк після Б. Хмельницького

Після смерті великого гетьмана в Україні посилюється розбрат між

всіма верствами суспільства. Визвольна війна українського народу 1648 – 1657 рр. перевтілилася у громадянську братовбивчу різню. Син йшов проти батька і навпаки. Найбільше незгод виникає в середовищі козацької верхівки. Соратники Богдана Хмельницького, за винятком, як твердить Т. Яковлева, Івана Богуна приміряли свій розум, авторитет, політичний вплив до гетьманської булави. Багато з них бачили себе вершителями долі української землі. Можливо б вони й реалізували свої задуми, не будь інших завойовницьких сусідських сил в особі Польщі, Московщини та Турецько-Кримського альянсу.

Розпочалося перше коротке гетьманування Юрія Хмельницького, якого після відправлять на навчання. Булаву отримав Іван Виговський, якого підтримували, принаймні на початку його урядування колишні кальницькі полковники І. Богун та О. Гоголь та інші полковники обох боків Дніпра.

Цар Олексій Михайлович не поспішав привітати Івана Виговського з його обранням на гетьманство, а останній не квапився відвідати Москву. Спочатку гетьман демонстрував активну промосковську політику, мав хороші стосунки з московськими воєводами, листуючись з ними, підкреслював велике бажання співпрацювати з московським урядом. Поступово він став все більше сумніватися у правильності курсу, виробленого ще Б. Хмельницьким, і спочатку таємно вступає у переговори з короною Польською. Таємні зносини гетьмана Івана Виговського і його однодумців завершуються створенням “комісії Гадяцької”. До неї з польської сторони входили Станіслав Казимир Бенецький, Казимир Людовік Євлашевський та ін.

16 вересня (за римським літочисленням – Авт.) і 6 вересня 1658 р. за православним “в обозі під Гадячем” комісія схвалила навечно і непорушно створення федеративної держави у складі Польщі Литви і України, в якій іменем короля гарантувалася низка свобод українському народові у релігійній, політичній та соціально-культурній сферах. Схвалення цього документу відбулося у Варшаві на вальному сеймі 10 липня 1659 р. З польської сторони присягу скріпили своїми обіцянками король Ян Казимир, арцибіскуп Кгнезенський та Ян Завела, пани гетьмани Станіслав Потоцький, Юрій Любомирський, маршалок Павло Сапега та інші пани-сенатори. Від імені українського козацтва присягнули обозний Тимош Носач, і “по два сотники із кожного полку надісланих”. “Справедливо присягали” Костянтин Виговський – полковник Туровський, Юрій Немирич – підкоморій Київський, Григорій Лесницький – полковник Миргородський, Федір Виговський та ще 26 старшин. Серед них “Федір Дульський з полку Кальницького”.

16 вересня 1658 р. у “Комісії Гадяцькій” (Гадяцька угода) були зафіксовані нові стосунки між Річчю Посполитою і гетьманом Іваном Виговським – поборником створення нової федеративної держави у складі Польщі, Литви та Великого руського князівства на засадах поваги до мови, релігії, територіальної цілісності. Ці статті свідчили не тільки про повернення Івана Виговського до тісної співпраці з Коронаю, але й бажанням звільнитися з-під політичного й військового тиску Москви.

В цьому документі детально розписано основи життя польського,

литовського й українського народів, накреслювалися шляхи реалізації цих планів. До цього документа додавалися тексти присяг різних гілок польської та козацької влади. Зокрема, під “Присягою послів Великого князівства руського” у день Вознесіння господнього 1659 р. підписалися не тільки козацькі керманічі, але й “по два сотники з козацького полку присланих”. Не всі полки прислали своїх старшин на цю раду. Поряд з підписами представників Чернігівського, Черкаського, Канівського, Коринського (напевне Корсунського) Білоцерківського, Переяславського, Миргородського полків, Запорізького коша підписали “Федір Панченко, Федір Дубенський з полку Кальницького”.

У березні-квітні 1659 р. розпочалися приготування московських військ до знаменитої Конотопської битви. Казанський воєвода князь Олексій Микитович Трубецький та стольник і воєвода Федір Куракін з ратними людьми облягли Конотоп. Московити розпочали копати шанці до міста, а Олексій Трубецький послав “до зрадника Гришки Гуляницького з товаришами листа, а в листі до них писав: по указу великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича ... послав ближніх бояр і намісника Казанського князя Олексія Микитовича з товаришами ... у його государеві черкаські міста для заспокоєння їх міжусобиць і для припинення кровопролиття; і вони б, пам'ятаючи єдину православну християнську віру і великого государя хресне цілування і його великого государя до них велике милосердя і жалування і оборону від гонителів православних християн від ляхів та від бусурман, від неправд своїх відреклися і у провиних своїх великому государеві чолобитно просили прощення ... і як раніше повернулися під його государеву руку...”. Григорій Гуляницький, в якого було “всього біля чотирьох тисяч чоловік” письмово воєводі не відповів, але козаки-захисники “з міста в шанці говорили, що вони сіли на смерть, але міста не здадуть”.

26 квітня цього ж року обложені “зрадники з міста зробили вилазку багатьма людьми на шанці товаришів боярина і воєводи Олексія Микитовича”. Ратні люди вступили з ними в бій, багатьох нападників перебили і чотирьох взяли у полон. Їх мордували й допитували, в результаті чого вони розповіли: “у Конотопі із зрадником Гришкою Гуляницьким полковник Чернігівський та Кальницький і з ними черкесів та тамтешніх жителів всього з чотири тисячі чоловік”.

28 квітня 1659 р., після молебну Спасу московити разом з частиною українських козаків наказного гетьмана Івана Безпалого розпочали масований комбінований штурм міста. Московські стрільці і козаки розпочали обстріл з шанців, з драбинами пішли на штурм фортеці, а “верхові гармати” стріляли гранатами і ядрами. Їм вдалося в деяких місцях піднятися на укріплення Конотопу, почепити свої прапори, спалити одну вежу. Однак, захисники мужньо “ратних людей ... з міста збили”.

В наступні травневі дні московські війська разом з козаками полковників Григорія Донця та Івана Силки промишляли у навколишніх місцях. Запеклі бої точилися за м. Борзну, яку відвойовував Василь Золотаренко. Воєвода Григорій Ромодановський і стольник Петро Скуратов із своїми головорізами “місто Борзну приступом взяли і вирізали і випалили”, а

тих, кого полонили посадили у в'язницю. Олексій Трубецький продовжував штурми Конотопу і тримав у напрузі чернігівців та кальничан. 2 червня московські війська Трубецького й Куракіна вимушені були, під натиском Івана Виговського та його союзників залишити Конотоп і відводити своє військо через Соснівку до р. Семі, а далі на Пирятин, Гадяч до московських земель.

Блискуча перемога козаків Івана Виговського та його союзників у Конотопській битві 1659 р. не принесла гетьману бажаного заспокоєння та впевненості у міцності своєї влади. Московська дипломатія та військові діячі зуміли скоро оговтатися від поразки й перетягти на свій бік частину лівобережних полковників, а після й “з-за Дніпра”. На р. Росаві відбудеться рада, яка “гетьманом обирає Юрія Хмельницького, якому передають прапор і булаву і печатку (та) всякі справи військові у Виговського взяли і Юрію віддали”. Його підтримали обозний Тимофій Носач “і тих полків полковники, Черкаський Андрій Одинець, Канівський Іван Лизогуб, Кальницький Яків Петренко, Білоцерківський Іван Кравченко, Полоцький Іван Богун, Уманський Михайло Ханенко і Григорій Гуляницький”. Полковники правобережні через якогось невідомого черкаського сотника передали їх листи через Переяславського полковника Тимофія Цицюру і гетьмана Івана Безпалого воєводі князю Олексію Трубецькому, який вже осів у Переяславі.

Московські посадовці в Україні та військові начальники зраділи цьому неймовірно, запевнили полковників та їх уряди про “государеве прощення” і запросили їх, не боячись, прибути до Переяслава. 4 жовтня 1659 р. до Олексія Трубецького приїхали Петро Дорошенко, Андрій Одинець та Іван Лизогуб, які передали йому два листи від Юрія Хмельницького і полковників, що містили запрошення воєводі і його оточенню прибути у Трахтемирівський монастир. Воєвода навідріз відмовився виконати це прохання і запросив знову всіх правобережців прибути до нього.

Кальницьким полковником з 1658 по 1659 (а за С. Величком – 1660) рік був Іван Сірко (Сірков). На часи його перебування на полковницькому уряді припадає друге гетьманування Юрія Хмельницького. Московські воєначальники О. Трубецький та В. Бутурлін, на думку Миколи Маркевича шантажем примусили гетьмана приїхати до Переяслава. З ним прибули “архімандрит Бобринський, ігумен канівський Іов Заунчковський, обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Одинець, полковники: Канівський Іван Лизогуб, Корсунський Яків Петренко, Кальницький Іван Сірко, прилуцький Федір Терещенко, Лубенський Яків Засядка і сотники всіх тих полків”.

В четвертому томі “Актів ЮЗР” є трохи інша, ніж у М. Маркевича інформація про цю подію. “З Юрієм Хмельницьким приїхали: Бобринський архімандрит, ігумен Канівський Іов Заунчовський, обозний Тимофій Носач, суддя Військовий Іван Кравченко, осавул Військовий Іван Ковалевський, полковники: Черкаський Андрій Одинець, Канівський Іван Лизогуб, Корсунський Яків Петренко, Кальницький Іван Сірко, колишній Прилуцький полковник Петро Дорошенко і сотники і осавули і козаки і дворові його Юрія люди”.

9 жовтня того ж року О. Трубецький терміново запросив до Переяслава Г. Ромодановського та В. Шереметева, а також полковників та їх уряди Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків. Так готувалася швиденько нова Переяславська рада 1659 р., на якій будуть обговорені неможливі статті Б. Хмельницького з певними доповненнями.

17 жовтня 1659 р. у полі відбулася козацька рада, на якій разом з Лівобережним козацтвом, були і “за-Дніпровських полків обозний і судді і осавули Військові і полковники і вся старшина і чернь учинилась під його великого государя самодержавного високу руку у вічне підданство...”. Для “тиску-захисту” на раду привели полк московитів, очолюваний Петром Олексійовичем Долгоруковим. Всі одноставно обрали гетьманом Юрія Хмельницького. Тут же було зачитано, немовби 14 статей ще схваленні за часів Б. Хмельницького з “доданими зверху ще 19 статтями”, які ще більше обмежували козацькі вольності. Георгій (Юрій) Хмельницький присягнув на Євангелії Москві в особі її “царських бояр”.

Текст угоди підписали присутні, а за відсутніх “руку приклали інші особи”. Наприклад, замість “Івана Кравченка – Бобринський архімандрит, ігумен Канівський Іов Заунчновський. Замість Військових осавулів Івана Ковалевського та Данила Чеботкова – печерського монастиря піп ієромонах Іосафат Купевський”. Замість полковників правобережних полків (їх було чотири – Авт.) за трьох підписали писарі: за Черкаського полковника Андрія Одинця – писар Андрій Суличич, Канівського Івана Лизогуба – Остап Іванов, Корсунського Якова Петренка – Василь Ігнатов, “замість Кальницького Івана Сірка – гетьман Юрій Хмельницький”. На раді були присутні старшини 5 Лівобережних полків. На раді були відсутні “полковники залишені на кордоні проти ляхів та татар: Чигиринський Кирило Андреев, Білоцерківський Іван Кравченко, Київський Василь Бутримов, Уманський Михайло Ханенко, Брацлавський Михайло Зеленський, Паволоцький Іван Богун, Подільський Остафій Гоголь”, за яких також руку приклав Юрій Хмельницький.

Його ж російська влада також обманом примусила підписати “статті, ... які було дано за указом ... колишньому гетьману Богдану Хмельницькому...”, під назвою “статті, або Переяславська конституція” 18 жовтня 1659 р., які ще більше обмежували владу гетьмана та автономію України. Цей документ мали підписати 11 полковників Черкаського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Кальницького, Полтавського, Миргородського, Лубенського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Тільки два з них: полтавського – Федір Жученко і чернігівського – Іоанікій Силич “приклали руку самі”, за всіх інших (полковників) підписували інші особи. Замість Кальницького полковника Івана Сірка “приклав руку гетьман Юрій Хмельницький”.

21 жовтня намісники царя відправили до “задніпровських полків” своїх представників для приведення до присяги жителів тамтешніх полків. “У Кальницький полк – Петра Іванова сина Северова” у Полоцький – Івана Степановича сина Панова.

На Переяславську раду 1659 р. не прибули сім полковників: К. Андрієнко, І. Кравченко, В. Бугри, М. Ханенко, І. Богун (Паволоцький полк),

М. Зеленський, О. Гоголь (Подільський полк). Самійло Величко пояснює їх відсутність тим, що вони “були залишені на кордонах проти ляхів і татар”.

Наприкінці 1659 р. кальницький полковий уряд очолив Іван Вертилицький. Він разом з іншими “козацькими ватагами ходив на Волинь, Покуття, Поділля”, і “загорнув ... багато підляської шляхти”. У цей час за Юрія Хмельницькому Московщина ініціювала чи не перший згін жителів Правобережжя “у Великоросію”. Д. М. Бантиш-Каменський, використовуючи матеріали літописів В. Рубана та О. Рігельмана, пояснює цей захід боязною мешканців цих країв того, “щоб поляки знову ними не заволоділи”. Це помилкова думка, оскільки політика Москви була направлена на зруйнування економічних ресурсів Правобережжя та ослаблення соціальної основи політики й діяльності Ю. Хмельницького.

“Анрусівський торг”, як назвав угоду між Московщиною та Річчю Посполитою Самійло Величко не сподобався козакам. За ним Правобережна Україна залишилася за Польщею. Ян Казимир для остаточного заспокоєння цього краю весною 1667 р. відправив коронні війська на чолі з жорстоким регіментарем полковником Себастьяном Маховським, який кілька місяців “плюндрував її біля Брацлавля та по різних інших місцях”. Григорія, брата Петра Дорошенка, поляки “із військом” в Кальнику взяли в облогу. П. Дорошенко, дізнавшись, що його брат у небезпеці з чотирма полками 8 (18) липня 1668 р., вирушив на Правобережжя. П. Дорошенко, не будучи впевненим зупинити ворога, попросив помочі у Кримського хана. Тільки після прибуття кримчаків, очолюваних Нурадин-султаном, П. Дорошенко “стягнув до купи козацьке військо” і прибув до Кальника.

В цей час польське військо підступило до Немирова. П. Дорошенко, “не рушаючи сам з Кальника за Маховським, відправив від себе з козаками й ордою уманського полковника Білогруда”. Завдавши полякам кілька поразок, козацько-ординське військо полонило під Браїловим польського керманіча, гетьман очистив Брацлавщину. П. Дорошенко перебуваючи в Кальнику, напевне, змінив кальницького полковника Василя Лобойка, “що полковникував і за старого Хмельницького” полковником Коваленком, якого пізніше “безповоротно виправив до турків” в Крим.

Жахливі роки переживає Кальник у 70–80 -ті роки XVII ст., коли запалала затята боротьба Речі Посполитої, Туреччини й Московщини за українські землі. В Україні виникає три військово-політичні центри: Батурин – орієнтується на Московщину, Чигирин – дорошенківсько-турецького спрямування і тимчасово Умань – ханенківсько-польської підлеглості. “У Кальнику, – писав Микола Маркевич, – жив присланий із Стамбула паша, який видавав від імені султана фірмани”.

Професор Микола Крикун, посилаючись на низку джерел, виявив участь полку разом з Уманським, Паволоцьким, Брацлавським полками, а професор Тарас Чухліб ще називає Подільський полк на чолі з О. Гоголем. Під орудою наказного гетьмана Михайла Ханенка, за дорученням Юрія Хмельницького, 15 січня 1660 р. полк брав участь у штурмі й облозі Бара. Місто, за винятком замку, де міцно засіла польська залога, очолювана тамтешнім комендантом

Проскурою, призначеним на цю посаду Іваном Виговським було взяте.

Знищення й спустошення Кальника чітко відтворює позицію українських гетьманів та старшини, яка, продаючи себе, свій рід, свою землю, не знала, до якого “політичного берега” їй пристати. Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький і низка нікчемних гетьманчиків то підтримували поляків, то прихилилися до турків, то кликали на допомогу не менш підступного завойовника – московитів. Всі вони, обіцяючи допомогу їм, нищили, плюндрували Україну. У вирі цієї боротьби містечко Кальник часто виступало або розмінною монетою у політичних торгах, або форпостом боротьби за національну гідність українців.

В 1663 р. під Ніжином, за допомогою московитів, буде проведена Чорна рада на якій гетьманом буде обраний Іван Брюховецький. Він поступово утверджує на Лівобережжі свою владу, зближається з московським урядом, входить до нього у довіру, отримує чин боярина, активізує своє втручання на Правобережжя, де у 1665 р гетьманом був ставленник татар Опаря. У ці роки Іван Брюховецький виконуючи волю царя, використовуючи складну соціально-політичну ситуацію на правому березі Дніпра проводить політику заманювання жителів Правобережжя на лівий берег Дніпра.

Невідомий сотник інформує Переяславського полковника про те, що “всі містечка у великому сумніві й раді б на ту сторону (перейти – Авт.), але не знають, яким числом універсали, які від вашої милості, ... послані на той бік”. Їхнє бажання перейти на Лівобережжя підсилюється діями татар, які плюндрують їхні житла і голодом морять, створеним татарськими грабунками. Населення було доведене до відчаю, жило за рахунок поїдання груш. Козаки із фортеці Кодак приїжджали до Переяслава просити хліба, кожухів, чобіт, рукавиць, полотна для сорочок, вина та іншого провіанту, щоб уникнути голоду.

Деякі полковники в пошуках виходу зі скрутного становища відмовилися від боротьби із татарами, склали зброю перед ними. “Мельник Кальник здав і наших посланців ловить і татарам віддає”. Коли на Поділля прийшов Дорошенко “зразу ж міщани склали зброю”, тільки один Брацлавський полковник Дрозд щоденно робить вилазки проти татар і Стеньки Опари.

Бажаючи прискорити взяття Брацлава, Опара запросив татар, збільшивши свої сили, обіцяючи їм знатний ясир не тільки з місцевих жителів, але й полонених захисників фортеці. Не зумівши впоратися із містом, Опара попав у немилість татар, які його “зв’язали, повезли до короля”. Гетьманом буде обрано Петра Дорошенка. Полонений драгун Краківського полку Андрушка Волошевський розповів, “кажуть з Дорошенком козаків зрадників, кінних і піхотинців з 20000, та ще й із Білої Церкви піхота німецька, а скільки їх, того ніхто не знає”. Дорошенко посилив наступ на Брацлав. Козаки Дрозда стали перебігати до Петра Дорошенка. “Брацлавського полку міста Ладижин, Кальник, Немирів Дорошенку здалися”.

В 1664 р. запорозькі козаки, виконуючи волю Московського царя Олексія Михайловича, передану кошовому Івану Сірку “присланим до нього конюшим Максимом Голіковим” прийшли до “зрадників Черкесів

промишляти”. Разом з ним у цьому поході були 20 рейтерів і донських козаків. 8 січня цього року він вийшов “із кошем славного Запорозжя через деякий час розпочав звільняти українські землі між Бугом і Дністром”. Пізніше, 13 березня у листі до царя він напише, що місцеве населення почувши про його наближення і звільнення території від “зрадника гетьмана Юрія Хмельницького і його радників” самі міщани “розпочали ляхів і жидів сікти й рубати, здаючись всі козаки і посполитство”, які від “ляхів [і] жидів муки мали”.

Далі в листі Іван Сірко розповідає царю, що своєю визвольною місією він з козаками розширив територію його держави за рахунок Малої Росії, приєднавши “Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт, до самого Дніпра від Дністра”. Кошовий Запорозької Січі від імені царя пообіцяв місцевому населенню “милість і утримання”. Він закликав самодержця “для їх оборони, а особливо для міст міцних, прислати ваша царська величність ратних російських людей у Брацлав, в Умань, у Кальник та інші подібні міста”.

Московські вояки у більшості були слабо екіпіровані, серед них була незадовільна дисципліна, вони часто тікали додому, розпродавши царську платню. Стряпчий Григорій Косагов часто скаржився Олексію Михайловичу не тільки на російське військо, але й на воєвод Шереметева, Ромодановського, які не бажали йому допомогти. До нього часто зверталися місцеві козацькі полковники з проханням допомогти їм ратними людьми у боротьбі з поляками та татарами. Свідченням цього є лист кальницького полковника Василя Вараниці до нього (див. с. 82).

Іван Сірко, мабуть, не всі міста Побужжя звільнив від поляків і татар. Деякі козацькі старшини, зокрема Брацлавський полковник Остап Гоголь “государю зрадив”, перейшовши на бік Чарнецького, який мав у своєму розпорядженні “ дуже (зло) голодних і безгрошових” 7000 вояків. Він всі свої міста віддав полякам та татарам, яких забезпечує всім необхідним провіантом, а тому вони zostалися тут.

Це стурбувало Кальницького полковника Василя Вареницю. 1 вересня 1664 р. він пише листа “жаданому приятелю”, стряпчому Григорію Косагову, в якому змальовує складну військову ситуацію, яка склалася тут. Навколо Кальника поляки повернули собі владу над іншими містами і “недалеко від нас стоять, великі біди чинять”. Полковник у листі писав, що він звертався за допомогою до “пана гетьмана” за допомогою, але нічого не отримав. Він у листі прохає повпливати на гетьмана і “допомогти нам ратними людьми з твого боку”.

Це прохання було викликане складною військовою ситуацією. Польське 7000 ”дуже голодне й без одягу“ військо, очолюване Чернецьким разом з татарами вели бої не тільки під Кальником, але й по всьому Поділлі. Рейтер Федір Іванов, якого до Москви відправив з донесенням Григорій Косагов у Малоросійському приказі 17 жовтня 1664 р. розповів, що коли він був посланий в Умань до майора Михайла Свініна, то зустрівся там з прибулим “із Кальника сотником з листами”. Той йому повідомив, ”що під Кальник приходили Ляхи, але в Кальник їх не пустили, давши їм бій. Ляхи пішли геть“.

Враховуючи кількість днів затрачених рейтером на дорогу до Москви, його перебування в Каневі та Умані можна припустити, що цей бій відбувся десь у середині серпня 1664 р.

В Умані Федір Іванов почув також новину про те, що "Брацлавський полковник Остап Гоголь великого государя зрадив", перейшовши під владу Польської Корони. Рейтер розповідав у приказі про скрутне харчування московського війська та козаків Івана Брюховецького. Він наводив приклади про ціну "осьмачки житньої муки", яка коштувала один рубль, про відсутність фуражу для коней.

Іван Сірко і Григорій Косагов підійшли до Корсуня, де зустріли орду, яка поспішала на допомогу Чарнецькому, і дали їй бій. Після цього вони підійшли під Умань, сподіваючись з'єднатися з подністровськими полками: Уманським, Брацлавським та Кальницьким, щоб разом з гетьманом Іваном Брюховецьким йти на Чарнецького, який засів у Каневі. У документах є матеріал, який суперечить попередньому. 25 червня цього ж року кошовий Січі Іван Сірко у листі на ім'я царя напише, піти до Івана Брюховецького він не в змозі, оскільки "вороги щоденно татари з ляхами біля наших українських міст набридають". Кошовий висловлював сподівання, що, якщо Бог відведе їх від наших міст, то він готовий зразу ж піти на допомогу гетьману.

Складна політична, економічна, військова та соціальна ситуація відслідковувалася гетьманським урядом Івана Брюховецького, який інформував про все це московський уряд і отримував звітти або схвалення, або рекомендації. 21 січня 1665 р. Іван Брюховецький підготував "Інструкцію" полковнику Василю Шиману і писарю Степану Шубі з 23 пунктів, яка визначала, що вони мали говорити у Малоросійському приказі. У пункті № 12 мова йшла про події, які відбувалися навколо Кальника. Їм радили сказати про те, що у більшості міст, прихильних до Московщини міцно й гідно "б'ються" за його величності інтереси, у тому числі: "під Кальником полковник Кальницький Василь Варениця, а у Лисенці полковник кінний низовий Матвій Шулга вбиті ворогами, і скрізь часті бої бувають з ворогом".

В листі Івана Брюховецького з Канева від цього ж числа гетьман звертає увагу царя на труднощі козацького війська. Найтрагічнішим було те, що це військо "на слізні прохання різних міст розіслано по містам, від Умані, до Лисенки, до Тарасівки, до Кальника, до Старобур'я, до Обухова, яке кров свою за гідність вашої царської пресвітлої величності проливає і голови свої кладе". І, як приклад, знову повторює: "у цей час два полковники, Василь Варениця Кальницький і Матвій Шулга, кінний низовий у Лисенці від ворога вірну вам великому государю, вашій царській величності службу смерть запечатали".

Неефективна допомога московитів, активна пропаганда прибічників союзу з Польщею скаламутили розум суспільства. Козацька старшина наполегливо радила Івану Брюховецькому відмовитися від співпраці з Москвою. Корсунський полковник Юрій Липнянський 23 березня 1665 р. звертається з листом до гетьмана з проханням прийняти зверхність Корони Польської. Ці настрої співпали з військовими поразками прибічників Московщини. Гетьман констатує, що є "повідомлення від Кальника, від Рахнів і

від Дашева, які здалися було ляхам, [але] побачивши, що поляки присяги не дотримувались і образи й муки скоро вчинили, швидко закрилися в містах, які добувати скоро хочуть. І тут потрібно допомогти”.

В листі переяславського полковника Данила Єрмоленка до Романа Ракушки від 6 жовтня 1665 р. знову згадується Кальник. Йому розповіли “4 козаки із війська Дорошенка, двоє із них з Опішні, а двоє із Кальника”, які до нього прийшли. Вони переконували, що два тижні тому, відбувся великий наступ на містечко Брацлав всього війська “проклятого Дорошенка і німців Білоцерківських і татар”. Здобути фортецю вони не зуміли, залишивши “трупів багато”, а “їх, як собак побили”. Брацлав можна взяти тільки голодним змором. Дорошенко і його союзники відступили від міста. Татари розпочали захоплювати навколишні містечка (Полонне, Лобань і Нехворощ) і села, грабувати й палити їх, а мешканців забирати у рабство до Криму.

З листа Овруцького полковника Дацька Васильовича до невідомого автора довідуємося про складні стосунки українських полковників між собою. Ще на початку 1665 р. кальницький полковник Іван Мельник займав двурушницьку позицію. Він підтримував спочатку Опару, загравав з Брацлавським полковником Дроздом, виловлював “посланців” Дацька і видавав супротивній стороні. “Дрозд дізнався, що він з проклятим Опарою співпрацював, зразу ж своє військо зібрав, до Мельника під Кальник прийшов. А Мельник, не чекавши приходу Дрозда, зразу ж із Кальника пішов сам тільки один від війська свого у Немирів, а військо своє віддав Дрозду, який зараз зо всім у Кальнику стоїть”.

В наступному, 1666 р., активізувалась боротьба між різними козацькими угрупованнями. Польський маршалок по весні розпочав збирання своїх військ із українських сіл і містечок, де вони були на зимівлі та готуватися до походу на Київ. Всі, хто приходив до нього без зброї й коня отримували й те, й інше. На Україну знову прийшли 40000 татар й зупинилися біля Чигирина. 23 червня Петро Дорошенко прислав до Білоцерківського коменданта трьох суддів військових та полковника “черкасів Жулая” з вимогою збирати козаків йому підлеглих. Комендант послав білоцерківського козака Лучку Індучнова в “Умань і в Кальник, щоб Уманський і Кальницький полки зібралися та йшли до Чигирина до Дорошенка”. Дорошенко планував після об’єднання татарських сил з тими козацькими “полками, що прийдуть” переправитися на лівий берег р. Дніпра воювати “великого государя Малоросійські українські землі”.

2 листопада 1666 р. з листа Ніжинського протопопа Семіона Адамовича до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія дізнаємося про ще один трагічний випадок, пов’язаний з Кальником. У цей час Петро Дорошенко остаточно розсварився з польським королем і прийняв протекторат татар. Татари знову розпочали забирати ясир, підійшли до Брацлава, де полковницький уряд очолював “давній полковник Дорошенковий” Зеленський. Поляків розпочали вибивати. “У Кальнику та інших містечках ляхів повбивали, оскільки Дорошенко зі своїми однодумцями безбожному хану Кримському присягнув на вічне підданство, ні царській величності, ні королю Польському не служити, тільки з ордою обох монархів воювати”.

В січні-лютому 1667 р. Канівський полковник Яків Лизогуб та полковник Подільського полку Костянтин Мигалевський (Мигалевич) перебували у Москві. Їх прийняли московські чиновники яким вони розповіли про перехід Петра Дорошенка під протекторат татар, його тісну співпрацю з ними, що викликало незадоволення Москви та Варшави. Польське військо зробило спробу відновити свою владу на Поділлі. Коронні війська на чолі “з славним і знатним полковником лядським” Маховським вдерлися до краю. Петро Дорошенко разом з трьома ордами татарськими під Браїловим розігнали 30 корогв польського люду, полонили Маховського. Татарські беї зупинилися під Меджибожем, а “Дорошенко біля Кальника”.

4 лютого 1667 р. “полковник Андрій Богомаз” у Приказі Малої Росії свідчив про події, учасником яких він був і які мали місце на Правобережній Україні у 1666 р. Він, син козака родом із села Михайлівського Городища Березницького повіту, “боярином і гетьманом Війська Запорозького” Іваном Мартиновичем Брюховецьким був призначений піхотним полковником. Отримавши дві гармати і дві діжки пороху, за наказом гетьмана, пішов виручати Умань від татар та “зрадників Грицька Миргородського, Ханенка Уманського ...”. “Зрадники” злякалися вояків Івана Брюховецького, втікаючи залишили свої полки і стяги. Уманські жителі обрали новим полковником Грицька Білогруда. За розпорядженням гетьмана, Андрій зі своїм полком пішов до Кальника, а “із Кальника з полковником Кальницьким Сидором (Коваленком – Авт.) пішли під Кисляк на ляхів і на зрадників і прийшовши Кисляк взяли і ляхів і зрадників багатьох повбивали і геть вигнали і в ньому залишилися”.

22 травня 1667 р. Іван Брюховецький послав на Запорожжя осавула Гадяцького полку Федора Донця з’ясувати причину вбивства стольника Юхима Ладиженського “с товаришами”. По його прибутті сюди “у Трійці день”, він передав кошовому отаману Остапу Васютенку лист від гетьмана, який зачитали на раді, де вимагалось дати пояснення вчинку. Розгорілася гостра суперечка, котра переросла у сварку. Кошовий “наказав йому Федору із кола вийти і повернутися до себе в курінь тихо, щоб його не вбили”. Під час ради з’ясували, про що пізніше кошовий, суддя та козаки Федору розповіли, що перед прибуттям стольника на Запорозьку Січ походилося багато козаків з того боку Дніпра “з полковником з Костянтином (Мигалевським. – Авт.)”. Напевне, з ним прибув неспокійного норову, перший бунтар і зачинщик вбивства “Страх задніпровського містечка Кальника (Калні болота)”. Поява стольника Юхима Ладиженського з товаришами, у яких були “листи” (екстракт з тексту Андрусівського перемир’я), де писалося, “великий государ з королем Польським і з царем Турецьким і з ханом Кримським замирилися, і з надією для того, щоб Запорожжя знести”. Це викликало гнів козаків Січі (біля 500 козаків), які пішли за зачинщиком Страхом. Вони біля урочища Скорбне зловили стольника, піддячого Сидора Скворцова, перекладачів та обслуговуючий люд і скинули з берега у Дніпро. Юхим Ладиженський не потонув, а плив за водою. Тоді розгнівані козаки сіли у човен й наздогнали його і веслами забили.

Назавтра, – свідчить полковник Андрій Богомаз – зрадник Тетеря із

ляхами і “зрадниками” прийшов з Брацлава, у Кисляк і взяв у облогу і тричі приступи робив. В облозі були 12 тижнів і голод терпіли, у великий піст падло і всяку погань їли. А боярин і гетьман на оборону нікого не прислав. Побачивши це, “Кальницький полковник Сидір, що пороху і хлібних запасів вже не було, місто Кисляк Тетері здав і його Андрія, закував віддав Тетері ж. Тетеря його катував різними муками у Володарці віддав Яблонському, воєводи руському ...”.

В 1669 р. в документах, опублікованих в “Актах ЮЗР” ми знову зустрічаємо повідомлення про Кальницький полк. Зокрема, “солдат коротоячанин Іван Намьотов”, звільнившись із кримського полону, повертався в Московщину проходив “місто Кальник від полковника Кальницького від Лубуньки (можливо це Лобойко? – Авт.)”, що гетьман Петро Дорошенко в листі закликав його зібрати козаків полку “із запасом” й бути готовим до походу під Чигирин, де відбудеться об’єднання з кримськими татарами, з метою походу “за Дніпро великого государя у Малоросійські міста війною скоро йти”.

Місто Кальник, як центр транзитної торгівлі, ще раз згадується в 1669 році в розвіданих інформаційних даних князя Козловського, які “читалися” царю Олексію Михайловичу. У цій інформації можна виділити два блоки питань. Перший, військовий, в якому переповідається зібрана інформація від грецьких купців про те, що татари, яких закликав Суховій, стоять на Ташлику, щоб піти на “гетьмана Петра Дорошенка”. Другий – це те, що грецькі купці із Туреччини через Волощину їхали “на польські міста, на Ладижин, на Кальник, на Білу Церкву”. Тобто, Кальник традиційно залишався важливим транзитним містом та центром торгівлі у ці роки.

У 1671 р. великий гетьман коронний Ян Собеський вирішив оволодіти Поділлям. Відбулися кілька битв, результатом яких було підпорядкування практично всіх укріплених міст краю. П. Дорошенко, “ставши ворогом Корони польської” запросив в Україну пашу силістрійського з військом, яке “багато лиха людям завдало”. Навесні, як тільки “трава виросла то козаки з братом Дорошенківським об’єдналися стали за Кальником у полях з ордою”. У “спасівку” П. Дорошенко закликає до участі у військових баталіях М. Ханенка та І. Сірка, які скоро прийдуть і стануть табором біля Ладижина. Сюди ж “з усіма військами під Кальник, який не бажав піддатися коронному гетьману” прийшов і коронний гетьман Ян Собеський разом з польним гетьманом Дмитром Вишневецьким. Вони спробували взяти штурмом Кальник, але були вимушені відступити.

15 жовтня цього ж року король та його українські помічники Михайло Ханенко, Зеленецький, Іван Сірко та інші “козацькі вожді” українських полків знову підійшли до Кальника, зруйнували його передмістя, але укріплення не взяли. Цьому завадила залога Кальника на чолі з наказним полковником А. Урбановичем. 17 за іншими відомостями 18 жовтня розпочався гарматний обстріл Кальницької фортеці. Через два дня на допомогу оборонцям П. Дорошенко направив полковника Я. Петрановського з козаками та 2-ма тис. кримських татар. Козакам вдалося прорватися за фортечні укріплення, а татар буде розбито на території Нижнього міста і частину їх взято в полон.

Змінивши тактику, король вирішив місто взяти змором, розмістивши свою ставку біля Сорочанської могили. Сюди “король прислав булаву, корогви, бубони козакам, дозволивши їм обрати гетьмана”. Гетьманом правобережних земель, підвладних Польщі, був обраний Михайло Ханенко замість П. Дорошенка. Спроба Петриківського разом з татарами звільнити місто завершилася розгромом королівським військом татарських орд. Відбудуться бої ще 16 і 19 жовтня 1671 р. Місто, під керівництвом кальницького полковника Андрія Урбановича, вистояло. Польський король, знявши місячну облогу Кальника, відійшов до Брацлава. На кінець жовтня 1671 р. Кальник залишиться єдиним укріпленим містом на Поділлі, яке не скорилося полякам.

Через два роки напівзруйнований попередніми військовими баталіями Кальник знову потрапив у лещата, але тепер татаро-турецького війська. 29 серпня 1672 р. сприяв взяттю міста союзник татар Петро Дорошенко, який розпочав відвойовувати у поляків Поділля для турків. Мешканці міста були забрані у татарський полон. У жовтні цього ж року Кальник відвідав посланий із Києва московитами “міщанин Тишка Фомін” для вивідування новин. Він розповів про жахливу поведінку татар після взяття “Кам’янця-Подільського”, знищення в цьому місті православних та католицьких храмів, коли із них “виносили образи і клали у проїзді воріт” вимагаючи від мешканців по тих іконах ходити та їздити.

1672 р. увійшов в історію Руїни як рік запеклих борінь в середовищі української козацької еліти. П. Дорошенко без видимих підстав знищив козацьку старшину уманського полку, в тому числі полковника Білогруда, осавула Пиляя та ін., чим відвернув від себе уманців. Загроза знищення нависла над Юрієм Хмельницьким, який постригся у ченці під іменем Гедеона. Самійло Величко описує, як Хмельниченко разом з ігуменом уманського монастиря Філаретом “боячись, щоб той, не зробив їм якоїсь біди, виїхали з Умані до Києва”. Їх по дорозі захопив у полон татарський роз’їзд. За однією версією, коли уманці відмовилися дати “належний за них викуп”, переправили Хмельниченка до Стамбула. “Інші оповідають, що Хмельниченка з ігуменом та Ханенком узято в неволю Батирча-мурзою на святого Михайла, і не раніше, і що тільки самого ігумена привозили до Умані на відкуп, якого він не одержав. А Хмельниченко при Батарчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим до Стамбула”.

У грудні 1672 р. інший інформатор, київський міщанин Тимошка Ткач повернувшись із “розвідувальної подорожі” розповів “князю Трубецькому із товаришами”, що, коли він був у місті Кальнику, сюди прибув з вимогою “паші для того, щоб Кальник козаки й інші люди туркам місто очистили та йшли з нього жити в інше місце”. Козаки і жителі Кальника місто звільнили і “зараз в ньому живуть турки, а скільки чоловік, того не знає”, – твердив інформатор.

1674 р. – знаменна віха в історії Кальника та Остапа Гоголя. Анонімний інформатор в листі цього ж року писав, що на шляху до Ладжигина турки “з Гоголем й іншими Дорошенковими прихильниками захопили містечка Могилів, Кальник, Стіну”. В цей же час Остап Гоголь різко змінює свою політичну орієнтацію – відхилившись від співпраці з турецько-дорошенківським альянсом, він перекинувся до союзу з Річчю Посполитої.

У квітні 1674 р. польський король Ян III Собеський універсалом призначив наказним гетьманом Правобережної України подільського полковника Остапа Гоголя. Йому підпорядковувалися 4 полки: Могилівський, Брацлавський, Кальницький Уманський та “охотні полки і сотні” Семена Артиша, “шляхтича” Барабаша, “охотні і запорозькі люди” Кваші. Як пише знаний вчений Микола Крикун, його влада не завжди поширювалася на ці полки. Так, у 1675 р. влітку на боці П. Дорошенка виступили полковники: брацлавський Федір Булюбаш, уманський, наприкінці року – полковник кальницький Гаврило Ковалевський. “Не виключено, що у 1675 р. жоден з “доручених” О. Гоголеві чотирьох полків йому не був підлеглий”. До сьогодні відсутні документи, які б дали підставу твердити, що О. Гоголь мав постійну владу над цими полками.

У квітні 1674 р. кальницький полковник Михайло Попович надсилав листа гетьману Лівобережної України Івану Самойловичу в якому скаржить на те, що “ляхи, а саме Модревський із військом, приїхав у мій полк до Вінниці і увесь повіт по за Вінницею обступив військом”, чинить великі побори і податками, і стаціями поголовними, беруть все, що знайдуть у коморах. Це ж саме роблять біля Кальника, Іллінців, Немирова. Дивина полягала в тому, як писав полковник, поляки підтверджуючи правоту своїх вчинків показували (“захищались”) листом ясновельможного гетьмана Скоропадського. Полковник твердить, що Скоропадський визначив полякам Подністров’я, а не “наш полк над Бугом”, де великі утиски чинять “людям бідним”. На підтвердження сказаного Михайло Попович відправив до гетьмана листи “і ті жалісні сльози людські”.

Важливою подією 1674 р. була боротьба багатотисячного татаро-турецького війська за Ладижин, який боронили ладиженський полковник Мурашко і запорозький полковник Сава, маючи всього 6000 вояків. Місто, як свідчить очевидець Єрофій Максимов, витримало дев’ять штурмів. “10 спроба, остання завершилася взяттям Ладижина, татари ввійшли в місто” і всіх людей “розібрали, і місто все спалили і зруйнували”. В цих подіях брали участь чотири козацькі полки: черкаський, корсунський, канівський і кальницький, які підпорядковувалися союзнику татар, гетьману Правобережної України Петру Дорошенку.

1674 р. настільки складний, що дуже важко виявити, яку зовнішню політичну силу підтримували козаки Кальницького полку. У різних джерелах читаємо, що Кальник та його полк був підпорядкований О. Гоголю, призначеного Польською Короною наказним гетьманом Правобережжя, а в інших, що він разом з П. Дорошенком і татарами штурмував Ладижин. Микола Маркевич твердить, що в другій половині цього року “Кальник присягнув на вірність королю перед королівськими комісарами”. Такої ж думки дотримується дослідник історії Поділля початку ХХ ст. Григор’єв-Наш (Н. Григорієв), який писав у своїй праці: “1674 року він (Ян Собеський), ставши королем Польщі, забрав у Дорошенка Умань, Черкаси, Бар, Вінницю, Немирів, Брацлав, Кальник, Шаргород, Рашків та інші міста”. Сучасний історик Віктор Заруба, посилаючись на матеріали “Актив ЮЗР” з XI тому твердить, що у липні

1674 р. Кальницький полк разом з іншими лівобережними та правобережними полками, а також яйцькими та донськими козаками був направлений Іваном Самойловичем проти бужацької орди, що вдерлася на Поділля.

В документах за цей рік Кальник згадується ще раз. 6 грудня 1674 р., коли Міхал Флоріан Жевуський (Ржевуський), взявши Рашків, розпочав відвойовувати Брацлав, Немирів та Кальник. В той же час під Кальником стояв польський табір, в якому Ян III видав дарчу на село Вільховець Летичівського повіту (нині Новоушицького району Хмельницької обл.) “урожаю Гоголю, ... полковникові могилівському”. Це село, сказано в грамоті давалося йому та його дружині на пожиттєве володіння, а після їх смерті їхньому синові Прокопу Балацку.

Польсько-татарське протистояння, втручання в нього лівобережних українських козаків та московитів ускладнювало життя правобережного люду, зокрема Кальницької та Немирівської волостей. Татарські і польські побори, податки на користь Петра Дорошенка, створення “запасів для війська” руйнували знекровлену економіку краю, вселяли невпевненість в життя місцевого населення, заклики московських агітаторів “не тільки Кальницькому і Брацлавському, але і всім з того боку полкам йти для промислу і пошуку до Чигирини”, до переселення на Лівобережжя.

Царські укази Івану Самойловичу свідчать про те, що Москва бажала закріпити свій вплив на Правобережній Україні. Гетьману Лівобережжя рекомендувалося писати листи до командувача польського війська на Правобережжі Андрія Модерського (Мудревського) з рекомендаціями вивести ці війська з цього краю, не чинити місцевому населенню насильства податками та поборами. Ця “турбота” була ініційована листами кальницького полковника Михайла Поповича і брацлавського Павла Лисиці, в яких є багато “свідчень тих кривд”, які чинять поляки. Цар радив гетьману в своїх листах до полковників Правобережних полків радити їм не впускати в міста і села польських військ, обіцяв підтримку московських сил на чолі з Федором Ромодановським.

В тому ж році Кальник ще не раз зустрічається в документах, котрі концентрувала московська розвідка. Більшість з них стосуються кількості військових сил у протиборствующих арміях, їх дислокація. З цією метою використовується як добровільна інформація, так і та, яку здобували під час допитів полонених, зокрема татар. Розкриваючи плани концентрації війська Петром Дорошенком, його залежність від військової татарської допомоги, інформатори акцентують увагу на долі взятих в облогу українських міст, у тому числі Кальника, який “частково ще тримається”.

Наступний 1675 р. був не менш насиченими подіями, які часто вирували навколо Кальника та однойменного полку. Київський полковник Солонина в листі переповідає гетьману Івану Самойловичу подію, яку розповів йому архімандрит Ковруцький про те, що в Кальнику були “вирубані драгуни, а частина [їх] в замок увійшли (сховались – Авт.)”. Польський король розпорядився “білоцерківським ляхам йти з гарматами здобути Кальник”. Виконати це розпорядження вони не змогли, оскільки “орда в очі зайшла і не допустила, насилу самі відійшли до Білої Церкви”. Ця інформація переповідається ієромонахом Миколаївського монастиря Ісаком

миргородському полковнику в листі від 26 січня того ж року. В ньому, зокрема писалось: “Татарва ляхів знатних побила біля Кальника. А ляхи повернулися Кальник місто все повоювали і розорили, а з якої причини, про те відомостей немає”.

Зовсім по-іншому описує події, які відбувалися наприкінці 1674 – на початку 1675 р. Микола Маркевич. Перезимувавши, польські війська потрапили в скрутне становище. Їх вразили хвороби, що примусило допоміжні пруські війська”, як і литовських вояків, залишити в Україні короля з мізерною армією і без грошей. Король не міг утримувати свою армію у “відкритій країні, в обширних степах”. 20 лютого 1675 р. король звернувся до “Ради сенатської і до народу про складний стан справ” і одночасно “зміцнив Кальник, Брацлав, Могилів, Машков, Бершадь і Шаргород; розмістив гарнізони; видав прихильним козакам сукно і гроші, призначив Гоголя головним проводирем полків Брацлавського, Кальницького, Уманського і Могилівського” виїхав до Яворова на скликану сенатську раду.

Татарські війська перебували в Україні на запрошення П. Дорошенка 1674–1675 рр. У березні 1675 р. полонений татарин Кримка Зийка Девлет Алієв син розповів, що його взяли в полон під Лубнами де він разом з невеликим загоном ходив за “язиком” та збиранням провіанту татарським військам. Він вийшов з Криму з Аджі Гіреєм “другий рік” тому. Спочатку орди татарські були у складі війська П. Дорошенка, а після їх послали “під інші міста під Кальник і під Немирів і під інші міста для язиків та здобичі”. Після татарське військо повернулося “із-під тих міст” і залишилося зимувати на Правобережній Україні. Ця зима була важким тягарем лягла на плечі українського селянства. “Дорошенко давав їм корму на 10 чоловік по бику на тиждень та по осьмачці всякого хліба”.

Про розорення, спричинене перебуванням татарського війська, писав І. Самойловичу, отримавши інформацію з Польщі, архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель. Іван Волошенін, житель “містечка Печерського”, 16 червня 1675 р. йому переписав бачене й почуте – “паші сілістрійський і білгородський з татарськими ордами взявши Рашков, спалили, людей всіх забрали і пішли до Камянця. ... А до нас зараз вісті доходять, що немовби турки з татарами обложили Кальник і хочуть в ньому дістати ляхів ...”

Цей лист монаха, як і інших православних священнослужителів до гетьмана зачіпає важливе питання часів національного зрушення – участь православного священства в боротьбі проти ворогів України. Можемо виокремити кілька напрямків співпраці: 1. Церковники часто були не тільки інформаторами гетьмана та полковників про соціальний стан населення та військові сили ворога, але й не гребували займатися збором розвідувальних даних. 2. Церква, її владики освячували боротьбу козаків з ворогами, закликком Божого благословення на їх “справи лицарські”. 3. Церква сподівалася отримати від козаків захист своїх маєтностей, часто звертаючись до гетьманів, так як це було зроблено І. Гізелем до наказного гетьмана Остапа Гоголя. Напевне, О. Гоголь отримав листа Інокентія Гізеля з проханням гарантувати

Поліські маєтності Києво-Печерської Лаври. Наказний гетьман із Димера (це була його резиденція) 24 листопада 1676 р. відповів архімандриту, що, “як син православний”, готовий “захищати маєтності” монастиря, які від моїх попередніх начальників “потерпіли руйнування”. Обіцяє “гетьман його королівської милості” Євстафій Гоголь також “військо своє” у належному спокої тримати, “щоб ніякого замішання від них не робилося боці задніпровському”.

Розбрат і протистояння І. Самойловича, О. Гоголя, П. Дорошенка між собою та з татарами й поляками набирають невиразних форм. В цей час, крім військових боїв, активно проводиться політика переманювання людності з Правобережної України на лівий берег Дніпра і навпаки. Зокрема, полковник охотницького полку Ілля Новицький в листі до Івана Самойловича 31 червня 1675 р. писав про те, що противники серйозно стережуть підходи до Дніпра, щоб не допустити переселення. Траплялося й так, що старшина із своїм військовим загоном робила спробу силою й агітацією досягти результату. Юрій Гуляницький з трьохтисячним загоном підійшов до Білої Церкви і хотів негайно, взявши “по частині війська, ... з Брацлава, з Кальника, з Немирова, а також з Білої Церкви прямо йти до Корсуня до заклику Дорошенкових сердюків і компанійців”.

Влітку 1675 р. татарська орда на чолі з ханом знову вдерлася на Поділля. Остап Гоголь разом з Яном Собеським боронить підвладні йому землі. Захопити Кальник і Брацлав хану не вдалося. Протистояння поляків та татар завершується у 1676 р. підписанням Журавненського договору, за яким м. Кальник залишається за Польщею. Проте Юрій Хмельницький разом з татарами продовжував вести військові дії. Не допомогли Остапу Гоголю й польські гарнізони, які були в містечках Іллінцях, Жорнищах, Немирові, а з 1674 р. і в Кальнику на чолі з Михалком Флоріаном Ржевуським.

Наступний 1676 р. не приніс якісних змін у долю українського народу. Кальник та його полк все менше згадується в історичних аналах. Його, як і раніше, мучили, грабували, вбивали в ім'я його кращого життя. Помаленьку відновлюється при допомозі “бідних людей” Умань, її сотник шукає прихистку, зближується з “комендантом немирівським”, часто буває у нього і привозить тривожні повідомлення. Зокрема, татари скупчуються біля Тягині (сучасні Бендери – Молдова), зібравши 40000 війська й мають бажання йти під Чигирин. Сотник привіз інформацію й про те, що в день Богоявлення господнього Собеського коронували. Михайло Варениця, який до цього часу не мав уряду “перебуває в Кальнику” і збирається у складі посольства їхати до короля. У Польщу зібралися також “відійти зо всіма” кальницький та немирівський коменданти “за убогістю запасів”.

Осінь цього року принесла для міста Кальника новацію, якої не знали його мешканці. Виявляється, цар-батюшка пригадав, що у Білій Церкві, Кальнику, Немирові “та іншим тамтешнім містам кийвського, канівського і корсунського полків” належать державі царської величності (?), то “Ляхи до України не мають діла”. Це врахуйте, що придніпровська Київщина та Брацлавщина були під юрисдикцією наказного гетьмана О. Гоголя і в більшості міст стояли польські залоги. Московський уряд не враховував цього,

дозволяючи правобережному населенню, яке раніше перебралось на лівий берег Дніпра “повертатися туди й селитися”.

30 жовтня 1676 р. польський коронний гетьман направив лист “призначеному від польського короля наказному гетьману Євстафію Гоголю”, в якому буде викладено “статті хотинських і каменецьких (кам’янецьких – Авт.) мирних угод поляків з турками”. Попередньо відбулися складні перемовини між зацікавленими сторонами, в результаті яких було вироблено текст, що складався з 13 статей. Згідно з першою статтею, “все Поділля при Турках і Україна, окрім Паволочі і Білої Церкви з приналежностями”. Друга стаття стосувалася Кальника. Вона була сформульована у такій редакції: “У Кальнику і в Немирові має перебувати залога до повернення великого посла від султана”. Шляхті дозволялося повернутися до своїх місць життя на “Поділлі та в Україні” де вона бажає, але має відмовитися від “образи”, і у судовому порядку їх розв’язувати.

Мирна угода Блискучої Порти й Речі Посполитої знайшла своєрідне трактування в інформативних матеріалах, зібраних представниками різних політичних сил. Найприскіпливіше до цього ставилися московити. Полковник Лозинський із Чорногородки, маючи текст “ухвали короля польського із султаном турецьким про розмежування землі Польської і скільки багато під його владу Поділля віддали”, дозволив її переписати сотнику київського полку Михайлу Степановському, який, в свою чергу, поінформував про це свого безпосереднього начальника полковника Костянтина Солонину. Далі в “особливому листі” акцентується увага на тому, що “Статті про Поділля і розмежування султан прийняв”. Суть їх ось яка: “Поділлю при турках бути, як річка Збруч від Гусятин розпочинається, з одного боку поки в Дніпро впадає; з іншого боку від того же Гусятин Великий Гостинець (дорога) на Єрмолинці йде до Зінькова, з третьої сторони, як річка Уща розпочинається від Зінькова і впадає у Дністер до Польщі належати будуть”. “А ті волості і піддані там панів польських, не козаки живуть, як-то: Вінниця, Брацлав, Кальник, Немирів, Біла Церква і інші по Канів і ті всі до Польщі належати будуть”. Коли посол короля Речі Посполитої Гнинський остаточно шліфував текст угоди у Стамбулі, з’ясовуючи, які землі і міста України залишаться за ними, а які будуть передані Порті, то візир остаточно вказав: “Білої Церкви і Паволочі я не хочу тому, що ми вам віддали їх під Журавкою; а Бар, Меджибіж, Немирів, Кальник і Запороже належить Порті”.

Домовленості між Польщею та Оттоманською імперією, посилення тиску Московії і залежного від неї гетьмана Івана Самойловича створили патову ізоляцію Петру Дорошенку. Переконавшись у неможливості реалізувати свою ідею об’єднання українських земель під однією булавою, згальцьовивши себе союзницькими зв’язками з Кримом, гетьман розпочинає переговори з І. Самойловичем про складання з себе гетьманських обов’язків. Царський уряд вимагає його переїзду на Лівобережну Україну до князя Григорія Григоровича Ромодановського “для присяги під його царської величності самодержавну високу руку в підданство”, пробачаючи всі його провини.

З іншого боку, П. Дорошенко робить спробу відновити свій вплив на

правобережжі України через свого резидента при турецькому султанові, кальницького полковника Гаврила Ковалевського. Через нього він просив “у султана турецького 2000 яничарів, щоб полем до чигиринського замку привести”, використавши їх для арешту посланців Ромодановського, які мали приїхати до нього. Про достовірність цих фактів розповів Ковалевський Фомі Новицькому, який прибув у Батури до І. Самойловича.

1676 р. – рік підготовки Туреччини до нової війни з Московщиною, за розширення придбань нових територіальних земель обома противниками за рахунок України. В українських землях було два гетьмани: польський О. Гоголь, якому король доручив захищати східні кордони від татар і турків, та московський – І. Самойлович. Турецькі керманічі, довго не думаючи, звільняють із в’язниці Ю. Хмельницького, надають йому титул князя Сарматського, гетьмана війська Запорозького. Так з’явився ще один гетьман в Україні, якому турецький султан доручив “збирати війська у східній Україні, на пустках, заселяти слободи на своє ім’я і після об’єднавшись з Ібрагімом і з татарами, йти до Чигирин, а звідти на Київ”.

Наближався 1677 р. У регіонах України різні політичні сили готувалися до весняного походу таурецько-татарських військ. Активізувалася діяльність розвідників, які збирали інформацію про чисельність військ, матеріальне забезпечення, розстановку сил. Ілля Довгаленко – козак переяславського полку з “кількома десятками товаришів” поїхав до турків “для здобичі”, побував аж під Кам’янцем і повернувся у четверту неділю після Паски розповів, що від “Юраська відпущений невільник з листами ... до Кальника, до Немирова, і до Умані”, в яких були заклики “схилитися до нього” – обіцяє збереження статків та ласку султана. Названі міста “схилилися, послали з поклоном вірно на зустріч до Хмельницького”.

Активно збирає військові сили Ю. Хмельницький, якому султан надав титул князя. Різні джерела, зокрема “осавул Коваленко”, який раніше був резидентом П. Дорошенка при султанові, інформують, що гетьман мав півтораста, (за іншими даними, чотириста) козаків, які були фактично “взяті у неволю” кримчаками. Він активізував переговори із Іваном Сірком, запрошуючи його приєднатися до походу проти московитів. Стольник Опанас Парасуков свідчив, що “Сірко у великий піст прислав до Юраська двох чоловік козаків ... А Юраська послав до Сірка своїх 2-х чоловік, але з чим, того не знає”. Ставка Юрія знаходилася у військовому стані кримчаків. Документи свідчать, що його намет знаходиться “біля Ібрагіма паші, а варта турецька”, що свідчило про те, що Юрій ніякої волі не має, а його фінансування було мізерним.

Московські резиденти активно збирали листи сучасників подій, зокрема переяславського полковника, а після немирівського старости Степана Куницького, кошового отамана Івана Сірка та універсал Юрія Хмельницького “у кальницький полк до жителів писані”, які 18 червня 1677 р. були зачитані царю та боярам, з метою прийняття відповідних рішень і рекомендацій Москви.

Всі готувалися до передбачуваного у 1677 р. походу турецько-татарських військ на Україну. Інформатори повідомляли, що мусульмани спочатку підуть на Чигирин, а після планували захопити Київ. Костянтин

Могилевський 1 березня цього року писав гетьману Іванові Самойловичу, що планується похід на “день святого Георгія (6 травня)”. Проводиться тотальна мобілізація відповідно до “турецького грізного і жорстокого наказу – щоб всі, старий і молодий на війну готовий був на Україну” йти. Мобілізація відбувалася в Єгипті, Македонії, призивали “барбарисів”, жителів Мілета, отримали 17 кораблів з порохом. Поляки остаточно виконують рішення угоди, але оскільки із щорічних 70000 єфимків король зумів віддати тільки 30000, то у суспільстві запанувала думка, що на вимогу турецької сторони Польща вимушена компенсувати недодані гроші територіальними поступками в Україні. Купець-інформатор розповідав, що поляки “із Бара, із Меджибожа, ... снаряди свої та інші запаси в Польщу вивозять, тому що Бар і Меджибіж уступлено туркам, а справді і Кальник з Немировим туди ж так же підуть торгом”. Одночасно польський король вимагав від своїх дипломатів обстоювати належність “не тільки Львова і Немирова і Кальника та інших міст” Польщі і радив добиватися, навіть ціною ув’язнення посольства, збереження зазначених територій за короною. Проте, турецька сторона наполягала, щоб король “свої вивів війська із Білої Церкви, із Кальника, із Немирова, із Меджибожа і із інших міст, а він ці міста займе своїми людьми”.

В кінці червня 1677 р., як свідчать учасники подій, зокрема татарин Рамазан Курманієв, який був у війську Ю. Хмельницького, 30-тисячне військо з Ібрагімом-пашею на чолі під Чигирин “прийшло у жнива” і розпочало “приступи чинити жорстокі”. Московсько-українські війська “турків били неабияк добре” протягом чотирьох тижнів. Турецько-татарське військо зазнало поразки. Відступаючи від Чигирина, союзники запряглися, що наступного року повторять свій похід.

Василь Білецький, який служив раніше у Ю. Хмельницького, в Немирові 20 листопада 1678 р. змалював соціальний та політичний портрет гетьмана після чергової поразки свого сюзерена – турецького султана. Повертаючись із-під Чигирина, Хмельниченка залишили у “безлюдному” Немирові, фактично без належних “людей військових, потрібних для безпеки”. Візир відмовив Юрію надати турецьке військо для його охорони, яке “все літо трудилося на війні”, а кримські татари зазнали таких втрат, що вимушені “пішки додому волочитись”. У Юрія залишилось якихось 400 ординців, до яких пізніше прийшло ще 200 чоловік “волоського і мультянського сейменів”. Із цих вояків Юрій Хмельницький половину відправив до свого соратника Яненчинка в Корсунь.

Юрій Хмельниченко розмістився у полі на “пустому посаді” біля Немирова, оскільки місцевим мешканцям він не довіряв, а татари всі розташувалися на “іншому посаді”. Осідок князя важким тягарем ліг на плечі місцевого населення, яке вимушене було надавати татарам на місяць “на одного коня по п’ять осьмачек оброку вівса, а для самих доволі м’яса, масла, сирів, меду та інших наїдків, а кращих і заможних у Немирові людей – тих Хмельниченко у тюрму засаджує і у стопи боляче бити наказує, щоб йому по кілька сот червоних всякий давав”.

Візир, від’їжджаючи з-під Ладжирина, радив Ю. Хмельницькому у

випадку виникнення військової загрози з боку ляхів або “задніпровських людей”: “каменецькому паші посилай і проси собі допомоги”. Отримавши підтримку тамтешнього паші, Ю. Хмельницький через свого посланця Губаря Бершадського вимагав від польського короля поступитися містами, що розміщувалися біля Дніпра: Білою Церквою, Паволоччю, Чорногородкою, Димером, Коростишевим. Польські королівські служби відповіли на цю вимогу досить лаконічно. Оскільки, ці міста в угоді поляків з турками не відписані турецькій державі, то вони належать Польщі. Деякі міста біля Південного Бугу та Дніпра, як от: “Немирів, Кальник, Меджибож та інші віддані” турецькій стороні. З них вся німецька кіннота “і хоругви волоські із Немирова, і з Кальника, і з Бару виведені на прибавку білоцерківським, паволоцьким, чорногородським і коростишівським” полкам, які знаходяться під командою “начальника Ляська (Ланська, Лайська – польський полковник)”. Микола Маркевич у своїй праці лаконічно запише: “поляки виступили із Кальника, Немирова, Лінець і Жорнищ”. Після цих подій польський наказний гетьман Правобережжя О. Гоголь в кінці цього року відійшов від мирського життя. Він помер 9 січня 1679 р.

Відбулися зміни й в кальницькому полку. Коваленко, який під час двох Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. підтримував Ю. Хмельницького втратив полковницький уряд в Кальнику і “всяк час, як вовк обуха, також відплати надіється”. Це можна пояснити тим, що Хмельниченко сам не дуже впевнено почував себе у Немирові, а також на зміну Коваленком орієнтації вплинула позиція польського уряду та наказного гетьмана Правобережжя О. Гоголя. Не менш незavidна доля була й у “Варениці кальницького”. За вірну співпрацю з поляками він боявся за своє життя, а тому думав відправитися в Польщу до свого шуряка. Це пояснюється тим, що Ю. Хмельницький, не зумівши переманити на свій бік Коваленка та Вареницю, задумав план їхнього знищення.

За свідченням шляхтича Семена Рипчинського, протягом листопада 1678 р. гетьман Ю. Хмельницький посилав п’ять корогв кінноти до Немирова, “для того, щоб немирівських жителів із Кальника та інших міст вивести до Польщі”. Його спогади проливають світло на політику польського уряду під час другого чигиринського походу султана. Поляки тримали свої війська на Поділлі під керівництвом полковника Лайска. Під його керівництвом у Барі було 20 корогв кінноти, три полки драгунів, “та і у Меджибожі, і у Кальнику, і у Немирові польські війська були”. Концентруючи ці війська, польська сторона думала реалізувати свій жажливий план – пограбувати (промисли) турецьку армію, яка буде відступати після поразки. Пізніше поляки відмовилися від цієї ідеї, відступивши на території, визначені угодою з Туреччиною. Згідно з ними, Ю. Хмельницький “залишився зимувати” у Немирові, Коваленко у Кальнику, а Яненченко у Корсуні “для того, що їм султан турський ті міста віддав у вічність і велів збирати охочих людей у військо, визначивши їм платню по 4 левка на місяць”. Кількість війська у Ю. Хмельницького, за свідченням шляхтича Семена Репчинського, була досить незначною: при ньому було 3000 чоловік, Яненченко мав “півтора ста чоловік, при Коваленку то же”.

Професор Київського університету Микола Петровський, звертаючись

до аналізу ситуації після повернення Ю. Хмельницького з Чигиринського походу, посилаючись на літопис Самовидця та матеріали XIII тому “Актів ЮЗР” твердить, що поступово багато міст відійшло “під регімент Ю. Хмельницького, оскільки польські війська вимушені були відійти” з Кальника, Немирова, Липець і Жорнищ, “що ці міста стали також під владою Ю. Хмельницького, що став в Немирові”.

Польські залоги під натиском татар залишають Поділля. Це викликало паніку. Місцеве населення здійснюється з насиджених місць і втікає з-під татарської неволі. Край, і Кальник у тому числі, обезлюдніли. В містечку залишилося декілька десятків козацьких сімей. З плином часу Кальницький полк відновлюється. Кількість його козаків нам невідома. Деякі дослідники вважають, що вона сягала кількох сотень. Останнім полковником був С. Волошин, про якого згадується у 1708 р..

Про верхню дату існування Кальницького полку конкретних матеріалів немає або, принаймні, ще не віднайдені. Проте Микола Костомаров у своїй праці, присвяченій Івану Мазепі та його послідовникам, наводить фрагмент листа обраного в екзигі у 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Карла XII, в якому описує причини поразки свого походу у 1711 р. на Правобережну Україну з метою відновлення свого гетьманства та її визволення з-під московського гніту. Союзником П. Орлика виступав кримський хан, який підписав з ним угоду про допомогу. П. Орлик пише: “Хан повинен був тільки звільнити козаків від Московської держави і впродовж військових походів мав суворо заборонити своїм татарам брати полонених із малоросійського народу і руйнувати храми України”.

Союзники, дійшовши до Білої Церкви, не розпочали її штурму, оскільки татари розсипалися по українських землях і розпочали їх плундрувати: знищувати міста і села, палити храми, знищувати ікони та іконостаси, вбивати людей похилого віку, гвалтувати малолітніх дівчаток, забирати дорослих в полон. Це викликало незадоволення в українського люду й козаків, зокрема. “Під час втечі назад (до Криму – Авт.) розсипалися по трьох полках: Кальницькому, Уманському і Торговицькому, а частково по Брацлавському і Корсунському зробивши таке ж руйнування невинному народу; все зруйновано, розграбовано, випалено, народ загнали в рабство, тільки місто Умань із своїми передмістями одне залишилося оплакувати біди, які трапилися в Україні. Досить сказати, що в мене було більше шістнадцяти тисяч козаків Війська Запорозького, крім міщан в полках Чигиринському, Уманському, Торговицькому, Кальницькому, Корсунському, Богуславському, Канівському, і кілька сотень у полку Білоцерківському, тепер же насилу три тисячі залишилося: не тільки міщани, але й козаки, які мали в цих полках свої будинки і сім’ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розійшлися від мене в різні сторони, думаючи врятувати своїх дружин і дітей”, – писав гетьман в листі до Карла XII.

Цей лист цікавий тим, що дає підстави твердити, що Кальницький полк існував ще у 1711–1712 рр., що його соціальний склад дуже змінився, а з ним і ті традиції, військовий вишкіл. Участь полку у Полтавській битві,

зруйнувала військову структуру, а нова хвиля комплектації не зуміла набути тієї військової виправи, що спричинила занепад Кальницького полку.

Після невдалого походу Пилипа Орлика на Правобережну Україну і його поразку Петро I розпочав масовий згін населення цього регіону на Лівобережжя. Сергій Павленко у своїй праці пише: ”Перегнало 100 тисяч козаків, поселян у кінці 1711 – січні-лютому 1712 р. з Правобережної України на Лівобережжя...“. Це, напевне, було однією з головних причин занепаду й Кальницького полку, оскільки край обезлюднів.

Поступово козацький рух йде на спад. Цьому сприяє посилення польської королівської влади, поява тут нових землевласників. З’являються тут магнати Чарторійські – рідня по жіночій лінії княгині Корецької. Вони отримали маєтності в Кальнику, яким з 1728 р. заволодів Юзеф Чарторійський, тодішній королівський ловчий. Від його імені якийсь Фальковський залюднює навколишні землі, відновлює господарську діяльність, чим приносить прибутки кн. Юзефу Чарторійському. Він наполегливо боронить землі князя від всіляких наїздів, зокрема князя Любомирського, який володів землями Іллінеччини. Справа дійшла до судового позову. Фальковський у 1728 р. писав комісару Іллінців якомусь Славці, що сусід не дотримується кордонів володінь і “наїжджає і забирає кальницькі землі, присвоює ліси ..., на власних кальницьких землях копає червець і нищить трави копанням і щоденними наїздами”.

У 20–30 роках XVIII ст. Кальник економічно зріс, набуває статус містечка – волосного центру. Тут, на думку В. Л. Похилевича, у 1700 р. будується дерев’яна греко-католицька церква, яка володіла 10 десятинами землі, діяв молитовний єврейський дім, поблизу Кальника на р. Соб працював водяний млин, власником якого був князь Вишневецький. За ці роки господарство стає прибутковим, селяни економічно окріпла завдяки умілому керівництву князівської влади. Статок князя оцінювався у 355487 злотих і 18 грошів.

Здобутки князя зростали завдяки посиленню феодального визиску селян, наступу Польської Корони на козацькі вольності. Українські селяни й козаки відповідали своїм гнобителям адекватно – селянсько-козацькими повстаннями. На початку століття (1700–1704 рр.) фастівський полковник Семен Палій, якого підтримали селяни Кальника й навколишніх сіл, прагнув повернути козацькі права. Польська Корона за допомогою гетьмана Івана Мазепи зуміла придушити рух. У 30-х роках XVIII ст. прокотилася хвиля гайдамацьких виступів. Поблизу містечок Кальника й Дашева у Шабелянському лісі діяв загін гайдамаків під проводом Верлана (1734 р.).

У травні 1768 р. розпочалася Коліївщина – повстання проти феодального гніту та польсько-шляхетського панування на Правобережжі. Взяття Умані, діяльність близько 300 повстанських загонів гайдамаків, відновлення ними у визволених містах і селах самоврядування підірвали устої Речі Посполитої, і вона переживала не кращі часи. У цьому антифеодальному повстанні брали участь селяни Кальника та інших сіл: Михайло Бондар, Тихін Задорожнюк, Дмитро Тинтар, Григорій Гребіненко, Василь Біліненко, Яків Ярошенко, Антін Швець, Іван Замковий, Федір Димов та ін. Корона звертається

за допомогою до Росії. Цариця Катерина II направляє на Правобережну Україну свої війська, їх спочатку повстанці сприйняли як визволителів. Але помилилися. В липні-серпні 1768 р. російські війська розгромили більшість повстанських загонів. Гайдамаків – мешканців Правобережжя – передали для покарання польсько-шляхетській адміністрації.

Присутність російських військ, нестримне бажання Росії здобути українські землі посилили релігійний та політичний тиск Московського патріархату, послабили польську владу, спричинили умови поступового повернення греко-католицького священства до православ'я.

1772 р. – перший поділ Речі Посполитої, нова сторінка у поширенні православ'я на Правобережжі. Відбувається тимчасовий “перехід” храмів з греко-католицького віросповідання до православного обряду. Переосвячення відбувалося швидко й наполегливо: 18 приходів Кальницької протопопії Переяславської консисторії у 1773 р. приєдналися до православ'я. Польській владі, особливо польським поміщикам та греко-католицькому керівництву вдалося повернути кальницьку протопопію до попередньої віри, проте не надовго. Процес переходу до православ'я посилювався після другого (1793 р.), а після третього (1795 р.) поділу Польщі цей процес завершився остаточно.

У 70-х роках XVIII ст. змінився власник м. Кальника. Його придбав литовець Плятер з Броеля. Він же скупив і м. Дашів та інші села. В кінці цього ж століття Кальницький маєток перейшов до Пілявітів Потоцьких, які володіли ним до середини XIX ст. На початку XIX ст. Фекла Потоцька розпочала будівництво палацу в “кальницькій сосні”, відомій сучасним місцевим жителям як “Огруд”, а у середині століття віддавши кальницькі землі, стала акціонером Кальницького цукрового заводу у Кальнику.

Крім політичних, відбулися й адміністративні зміни на Правобережній Україні, які значно змінили долю містечка Кальника. Він то входив до складу Брацлавської губернії, то, за повелінням Павла I, у 1796 р. на Правобережжі створюються три губернії: Волинська, Подільська й Київська. Кальник, як волосний центр (до 1820 р.) у складі Липовецького повіту, включається до Київської губернії. Протягом наступних сорока років – це село феодалного ключа магнатів графа Володимира Потоцького, з 1866 р. знову набуває статус волосного центру.

У кінці XVIII ст. – протягом XIX ст. в Кальнику відбуваються значні зміни в економічному, соціальному, культурно-релігійному житті, які зачепили всі сторони життя місцевого населення. Найбільш важливі відбулися в релігійній та освітянській ланках соціального життя. Власне про них й піде мова в нашому іншому дослідженні. Трансформація економічного й побутового життя селян стане предметом окремого наукового дослідження.

Післямова

Завершився розгляд історії м. Кальника та його полку доби козацьких борін за

незалежність України від посягань всіляких зарубіжних зайд та торгів нею доморощених представників національної еліти. Ми постаралися вибрати й систематизувати опубліковані джерельні та літературні матеріали й створити цілісну картину становлення, розвитку та зникнення Кальницького полку, що спричинило й занепад містечка, де знаходився його полковий уряд.

Місто заявило про себе в роки національної козацької революції, сконцентрувавши довкола себе біля половини території сучасної Вінницької області, завдяки своєму стратегічному й економічному місцю. Кальницький полк, активна участь його козаків і полковників у борні інколи впливала на розв'язання стратегічно важливих проблем. Місто мало досить потужну для свого часу фортецю, яку виявив відомий університетський професор В. Антонович і вперше опублікував для народного ознайомлення.

Місто й фортеця під час військових нападів не раз руйнувалися різними загарбниками, але завжди завдячуючи мужності й наполегливості місцевого населення й козаків полку знову відроджувалися, встаючи на шляху ворогів, як незборима сила у цих страшних суспільних й політичних протистояннях.

Московсько-польська війна за Україну, яка фактично розпочалася зразу ж після Переяславської ради, завершилася 30 січня 1667 року Андрусівським перемир'ям, згідно з яким Правобережна Україна передавалася Речі Посполитій. Панування польської корони допомогло утвердитися тут греко-католицькій церкві, яка перетворилась на слухняну служницю Речі Посполитої, сприяла закріпаченню українського селянства, насадженню ворожій йому уніатської віри, не раз збурювала виступ полку то на одному, то на іншому боці. Соціально-економічне, культурне й релігійне знущення польської шляхти, переважно католицького віросповідання, над православним населенням викликали шалений опір селян, козаків та ремісників. Неодноразово спалахували народні повстання, які часто охоплювали значні регіони Правобережжя. Чвари козацької старшини, її зближення з короною, чи то з Московщиною, чи орієнтація на Туреччину значно погіршували становище народу. В цю боротьбу втяглися й полковники Кальницького полку.

Безперервні військові бої фізично й морально знищували місцеве населення, яке в пошуках кращої долі часто залишало свою землю й втікали на Лівобережжя й далі, аби знайти спокій, не боячись знищення протиборствуючих сторін.

Головною причиною занепаду містечка та однойменного полку була політика Петра I, спрямована на знищення козацької вольності, котра не вписувалася у самодержавну машину Російської імперії. Заходами, які посприяли знищенню Кальницького полку, була політика Івана Мазепи, його боротьба з Семеном Палієм, а також останній “згін жителів Правобережної України” на лівий берег Дніпра 1711–1714 рр.

Після трьох поділів Речі Посполитої Правобережжя, й місто Кальник зокрема, включене до складу Російської імперії. Нова влада, нові закони й гроші співуживалися з старими польськими правами та звичаями польської шляхти та великих магнатів, які заволоділи містом.

У 1711 р. Кальницький полк зник з політичної та військової орбіти. Це трапилося після невдалого походу Пилипа Орлика під Білу Церкву. Спроба відвоювати Правобережну Україну йому не вдалася. У котрий раз союзник гетьмана кримський хан відмовився від спільної боротьби з армією Петра I і розпочав пљондрувати Україну, зокрема територію Кальницького полку, після чого він більше не відновився.

Матеріали монографії налаштовують майбутніх дослідників цієї проблеми на подальший пошук архівних матеріалів, у першу чергу в “Гродських книгах”. Чекають вчених

і краєзнавців архівні матеріали Вінницького державного обласного архіву, де, ми переконані, є ще багато документів про Кальник. Необхідно наполегливо і старанно вивчати його фонди. Ми надіємося, що там зберігається ще багато не виявленого, що дозволить створити наукову монографію, присвячену Кальнику.

XVIII ст. і Кальник у ньому – це окрема тема для наукових пошуків, роздумів та припущень щодо історії міста-села, у яке перетворився Кальник.

Звичайно, чекають ґрунтовного переосмислення зібраний фактичний матеріал та висновки, висловленні шашими попередниками щодо Кальницького полку, його полковників і міста в цілому.

Але це завдання на майбутнє...

Список

наукових праць авторів про Кальник

Казьмирчук Григорій. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № I. Документи з історії села. – К.: Логос, 2005. – 38 с.

Казьмирчук Марія. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № II. Документи з історії села. – К.: Логос, 2006. – 59 с.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роді наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.) – К.: Логос, 2006. – 118 с.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. – К.: Логос, 2006. – 38 с.

Казьмирчук Григорій. Село Кальник наприкінці XVIII – початку XX ст. в архівних матеріалах та опублікованих джерелах // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – Т.48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С. 65–70.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Три подорожі Ярослава Івашкевича до Кальника // Наукові записки. Серія Історичні науки. – Вип. 10. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2007. – С. 87–92.

Казьмирчук Марія. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – С. 39–44.

Казьмирчук Марія. Жителі с. Кальник – вихованці середніх та вищих навчальних закладів // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2007. – С. 86–94.

Казьмирчук Григорій. Історіографія соціальних проблем освітянського життя с. Кальника (60-х рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. I. – К.: Логос, 2007. – С. 85–91.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. II. – К.: Логос, 2007. – С. 6–30.

Казьмирчук Григорій. Кальницька церква Різдва Пресвятої Богородиці: історіографія проблеми // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-

практичної конференції, присвяченої 90-річчю початку Української Революції 1917–1920 рр. 18 квітня 2007 р. – К.: Логос, 2007. – С. 29–35.

Казьмирчук Марія. Нові джерела про життя й діяльність Я. Івашкевича // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 139–143.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Історія будівництва та реконструкції храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальнику // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 39–47.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с.

Казьмирчук Григорій. Полкове місто Кальник на початковому етапі Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648–1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 р. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 6–8.

Казьмирчук Григорій. Кальницький полк: історіографія та джерела // Соціальна історія: Науковий збірник / За ред. проф. Г. Казьмирчука – Вип. IV. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 54–58.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк у буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.) // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Суми: Видавничий дім "Еллада", 2008. – С. 58–63.

Письмо

Кальницького полковника Василья Вареницы к Григорью Косагову с просьбою о помощи ратными людьми против Поляков и Татар

Велможный милостивый пане Косагов, воевода его царского пресветлого величества, приятелю мой.

Имеючи великие, а впрямь ежедневные докуки от вероломных неприятелей Ляхов и Татар, послали мы лист міром к его милости пану гетману, ожидаючи помочи и совету здорового, как бы могли тому неприятелю, над шеями нашими висящими, с зашастливым его царского пресветлого величества государствованием, отпор дати; и велможности твоей усердно желаем и покорно просим о заступлении к его милости пану гетману верного войска его царского пресветлого величества Запорожского, чтоб ходотайством твоим помогал нам ратными людьми от боку своего, понеже многие Ляхи превратными прелестми своими городов около нас к себе прилучили, и не в дали от нас стоячи, великие нам беды чинят. Подтщися, велможность твоя, неленостно прошение свое о нас принести, да вскоре послеть нам помощь на враги; покорно и вдругие просим и самих себя в любовь велможности твоей передаем. Из Колнику, месяца сентября 1 дня, лета 1664.

Велможности вашей всего добра прямо желателный приятель и поволный слуга Василей Вареница, полковник верного войска его царского пресветлого величества Запорожского Кальницкой и Винницкой.

Акты ЮЗР. – Т. V – СПб., 1867. – С. 162–163.
(Збережений стиль та орфографія тексту)

Сравнительный анализ Конституций СССР 1924 г. и 1936 г.

Осинов А.А.

Студент

*Южно-Уральский Государственный Университет, факультет экономики, управления,
права, Миасс, Россия*

E-mail: nachalstvo2008@rambler.ru

В нашей стране конституционное право получило свое развитие в начале XX века. Одним из основных его этапов является принятие Конституции СССР 1924 года, а затем Конституции СССР 1936 года, которые будут рассмотрены в сравнительном анализе.

1924 г. для нашей страны стал важным этапом развития, связанным с образованием нового государства – СССР, в результате чего возникла необходимость закрепления этого юридического факта. Это и послужило поводом для принятия первой Конституции нового государства, каковым и явился Основной закон СССР от 31 января 1924 г. Именно закрепление этого факта и стало основной целью принятия данной Конституции. Отличительной особенностью Основного Закона СССР 1924 г. являлось закрепление только политических основ государства, а точнее системы органов государственной власти СССР. Структура Конституции СССР 1924 г. содержала в себе Декларацию об образовании СССР, закрепляющую сам факт объединения республик в единое государство – СССР, и Договор об образовании СССР, включающий в себя основные положения об органах государственной власти Советского Союза; никаких упоминаний о правах и свободах, об экономической основе государства, избирательной системе в ней не было.

Однако в 1936 г. в СССР была издана и вступила в законную силу новая Конституция. Выделяются две основные цели принятия нового Основного Закона страны – внутренняя и внешняя. Первая четко показана ученым-юристом О.И. Чистяковым (Чистяков О.И., 2007), который считал, что коренные изменения в общественном строе потребовали соответствующего отражения, прежде всего в конституционном законодательстве. Оно должно было стать адекватным провозглашенной победе социализма, т.е. отражать господство общественных форм собственности, планового хозяйства. Кроме того, возникла возможность внести изменения в систему советской демократии. Эксплуататоры были упразднены, поэтому вопрос об ограничении их прав сам собой отпал. Реальное достижение – ликвидация безработицы, расширение системы образования – делали возможным закрепление в Конституции новых важнейших социальных прав граждан. Словом, пришла пора изменений действующей конституционной системы. И выделяется внешняя цель, которая заключалась в том, что для расширения международного сотрудничества требовалось придать Советскому государству внешне демократический характер. Именно эти две цели и сказались на содержании Конституции СССР от 05 декабря 1936 г., текст которой существенно отличался от Основного Закона 1924 г.

Впервые Основной Закон закреплял общественное устройство. Она закрепляла экономические основы СССР, которую составляли «социалистическая система хозяйства и социалистическая собственность на орудия и средства производства...» (ст.

4 Конституции СССР от 05 декабря 1936 г.). Необходимо также отметить главу десятую, потому что она является, на наш взгляд, наиболее важной, так как в ней впервые закрепились основные права и обязанности граждан. Законом гарантировалось свобода слова; свобода печати; свобода собраний и митингов; свобода уличных шествий и демонстраций, свобода совести, право на труд и т.д. Гражданам СССР обеспечивалась неприкосновенность личности. «Никто не мог быть подвергнут аресту иначе как по постановлению суда или с санкции прокурора» (ст. 127 Конституции СССР от 05 декабря 1936 г.). Также конституция гарантировала неприкосновенность жилища граждан и тайну переписки. Таким образом, Конституция СССР 1936 г. предоставила традиционный набор прав и свобод граждан, в результате чего была признана одной из самых демократичных Конституций в мире. Не менее важное значение занимает и глава одиннадцатая, рассматривающая и закрепляющая избирательную систему СССР, которая также, как и предыдущая глава, отсутствовали в Основном Законе СССР 1924 г. В соответствии со статьей 138 Конституции СССР 1936 года «все граждане СССР, достигшие 18 лет, независимо от расовой и национальной принадлежности, пола, вероисповедания, образовательного ценза, оседлости, социального происхождения, имущественного положения и прошлой деятельности, имеют право участвовать в выборах депутатов, за исключением лиц, признанных в установленном законном порядке умалишенными». Практически вводилось всеобщее избирательное право.

Таким образом, изучив и проанализировав представленный материал, мы приходим к выводу о том, что обе Конституции содержали в себе больше всего норм, закрепляющих основы структуры органов государственной власти, что сближало эти нормативные акты, обладающие высшей юридической силой. Главное же их отличие заключается в целях. Основной Закон 1924 г. был призван закрепить сам факт создания нового государства, и поэтому он не включал в себя положений ни о правах и обязанностях граждан, ни об избирательной системе, ни об общественном устройстве, так как цель его была иная; Конституция же 1936 г. должна была отразить изменения в общественном строе, а для расширения международного сотрудничества требовалось придать Советскому государству внешне демократический характер, предоставить гражданам традиционный набор прав и свобод, отменить ограничение прав граждан по классовому признаку, закрепить общественное устройство государства и его экономическую основу. То есть такое различие в самих Основных Законах вызвано именно целями, на которые каждая из Конституций была направлена.

В заключение хотелось бы отметить, что оба Основных Закона страны стали началом, основой динамичного развития отечественного конституционного права, а модель Конституции СССР 1936 г. и по сей день используется Российским государством, но с рядом изъятий, вызванных сменой политического устройства в нашей стране.

Литература

1. Конституции СССР от 31 января 1924 г. // Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР, 1924, № 2, ст. 24.
2. Конституция (Основной Закон) СССР утв. Постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов СССР от 05.12.1936 г. // Известия ЦИК СССР и ВЦИК, № 283, 06 декабря 1936 г.
3. О.И. Чистяков. История отечественного государства и права. Ч.2: 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2007. – 511 с.

Правовые аспекты воссоединения Украины с Россией

Шмаков Р.В.

Студент 3 курса

Коломенский институт (филиал) ГОУ ВПО «Московский государственный открытый университет», юридический факультет, Коломна, Россия

E-mail: shmakov_roman@mail.ru

Вопрос о воссоединении Украины с Россией на протяжении многих лет вызывает множество дискуссий и порождает множество точек зрения среди историков, политиков, правоведов о значении и сущности этого события. Отметим, что большинство мнений по этому вопросу, как правило, были ограничены рамками идеологии политики, или субъективизмом авторов.

Украинскими историками был выделен целый ряд суждений и мнений, относительно происшедших событий. Среди прочих особого внимания, на наш взгляд, заслуживают те, которые рассматривают решение Переяславской Рады как договор об установлении конфедерации, выделяют теорию договорных отношений между двумя равноправными субъектами, заключившими временное соглашение о военной поддержке, и неприятие во внимание факта присяги на верность русскому государю казаков и населения южноукраинских земель. На наш взгляд, только комплексный историко-правовой анализ данной проблемы может дать объективный ответ на большинство интересующих нас вопросов.

Событиям 1654 года предшествовало восстание Б. Хмельницкого, вспыхнувшее в 1648 году, и охватившее всю Малороссию, заметим, что такой результат был неожиданным даже для самого Б. Хмельницкого, о чем упоминал В. О. Ключевский. Но дальнейшие события поставили восставших в весьма затруднительное положение.

Обратим внимание на то, что Б. Хмельницкий активно вел переговоры как с королем Речи Посполитой Владиславом IV, а затем Яном Казимиром, так и с Российским государем Алексеем Михайловичем. Но к 1653 году Речь Посполитая принимает самые решительные меры по прекращению восстания. Б. Хмельницкий с новой силой возобновляет переговоры с Москвой, направляя все новых и новых послов, с просьбой принять Украину под покровительство.

В 1553 году состоялся Земский собор, который вынес положительный ответ 1 октября 1553, постановив: «...гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами их и з землями принять под свою государскую высокую руку...». После такого шага со стороны России, оставалось лишь привести украинское население к принятию присяги России.

8 января 1554 года состоялось кульминационное событие восстания Хмельницкого, и освободительной войны в целом – Переяславская Рада. Наиболее ярко и подробно описывает картину Рады В.В. Бутурлин, бывший послом к Хмельницкому от Российского государя Алексея Михайловича. Из этого сообщения мы видим, что решение о воссоединении Украины с Россией было принято всенародно, а не отдельной группой казаков, как принято считать в среде Украинских историков. Дело в том, что есть мнение будто тайная рада между полковниками приняла решение о судьбе Украины, а мнение народа было проигнорировано и не принято во внимание. На самом деле это не так, безусловно, отрицать, что на тайном совете Хмельницкого со своими соратниками, было принято подобное решение нельзя, но стоит обратить внимание и на то, что без принятия такого предварительного решения невозможно проводить и всеобщую раду, к

тому же это самое решение тайной рады не имело какой-либо преюдициальности для народа, за которым оставалось последнее слово. При рассмотрении подобных точек зрения появляется мнение, согласно которому лица, их выдвигающие, не имеют даже смутного представления о функционировании органов управления в казацкой среде, и о порядке проведения войскового круга или рады.

Бытует такая точка зрения, согласно которой В.В. Бутурлин весьма преувеличивает всенародность рады, будто ее численность была куда более низкой. На наш взгляд, подобная позиция необоснованна, и если можно было бы с их стороны говорить о том, что решение рады не являлось выражением воли народа, а именно это и подразумевается при рассмотрении рады как собрания отдельной социальной прослойки казачества, то как можно объяснить тот факт, что на всей территории, свободной от польских войск, была принята присяга русскому царю. Стоит обратить внимание на то, что акт принятия присяги юридически оформлял присоединение Украины, это не было и не могло расцениваться как некая фикция, это обусловлено правовыми положениями того времени, выраженные правовым обычаем, регулировавшим межгосударственные отношения подобного рода.

После принятия присяги началась разработка Хмельницким акта, закрепившим правовой статус Украины в составе российского государства, и получившим название «Мартовские статьи». Акт был утвержден царем и боярской думой 21 марта 1654 года. Наиболее точным объективно отражающим содержание оригинала считается список, хранящийся в ЦГАДА.

Содержание статей посвящено правовому регулированию прав населения Украины и в частности казачества, определяется правовой статус территорий, и основные направления внешней политики по отношению к Речи Посполитой и крымским татарам. Более подробно описаны некоторые вопросы в иных документах, таких как Грамота царя Алексея Михайловича гетману Богдану Хмельницкому и всему войску Запорожскому о принятии Малороссии в состав русского государства, о подтверждении прав и вольностей ее населения от 27 марта 1654 г., Жалованная грамота царя Алексея Михайловича гетману Богдану Хмельницкому и всему войску запорожскому о сохранении их прав и вольностей от 27 марта 1654 г., грамота царя Алексея Михайловича Богдану Хмельницкому с подтверждением всех прав и вольностей войска Запорожского от 12 апреля 1654 г. Все эти документы свидетельствуют об относительно высоком для того времени уровне правового регулирования данного вопроса.

Мнение о том, что процесс воссоединения Украины и России можно представить на основе договорных отношений между равноправными субъектами, может расцениваться как необъективное. Дело в том, что для участия в этих самых отношениях, о которых так часто идет речь необходимо, чтобы их участники обладали правосубъектностью, одним из основных критериев, для признания их участниками. И если относительно России все понятно, в том плане, что это государство по своему определению, то относительно Украины этого сказать мы не можем, по той простой причине что она не являлась государством. Украина не являлась равноправным субъектом в составе Речи Посполитой, так как согласно Люблинской унии, Речь Посполитая образовалась в результате объединения всех сословий Польской Короны и Великого княжества литовского, а об украинских землях как о княжестве или ином автономном образовании нет никаких упоминаний. На подобных основаниях мнение о воссоединении как о конфедерации, не имеет под собой ни каких оснований, по той причине, что конфедерация это союз двух государств.

Как бы многопланово не рассматривалась Переяславская Рада, она остается выражением воли народа, хотя и обусловленная влиянием тех событий, на фоне которых происходила, хоть в поведении Хмельницкого можно увидеть личные мотивы, они, безусловно, не являются

доминирующими для начала восстания. Точки зрения, относительно правового положения Украины в составе России, рассматривающие их как договорные отношения равноправных субъектов, или как временную конфедерацию и даже замалчивание факта всенародности рады не могут выдержать критики, по той простой причине, что не имеют под собой достаточных фактических оснований.

Литература

1. Ключевский В.О. Курс русской истории Ч.3// Сочинения в 9-ти томах. М., 1988.-С. 109-113
2. Соловьев С.М. История России с древнейших времен// Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. М., 1991- С.180-184
3. Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. М.,1992- С. 254-25614
4. Голубицкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648-1654гг. Киев, 1962
5. Савельев Е.П. История казачества. Новочеркасск. Типография «Донской печатникъ» 1915
6. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века. Саратов, 1960